

HÂRİCÎ KELÂM DOKTRİNİ VE EBÛ HANİFE

Mehmet Kenan ŞAHİN*

ÖZET

Bu makale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Hâricî kelâm doktrini ile ilgilidir; Hâricîler günahı yüzünden Müslümanları tekfir eden ilk topluluktur. İbadetlerine aşırı düşkünlükleri ile bilinen Hâricîlerin en sert kelâmî doktrini, büyük günah işleyen bir Müslüman'ın kâfir olmasıydı. Bir Müslüman'ı tekfir etme anlayışı da ilk Hâricî topluluğu oluşturmuştur. Hâricîlere göre, Kur'ân literal anlamında ele alınmalıydı ve hiçbir şekilde yorum konusu edilmemeliydi. İman sadece kalb ile tasdik ve dil ile ikrardan ibaret değildi. Dinin emir ve yasaklarını eyleme dönüştürmek imanın bir parçasıydı. İman, inanç ve eylemi meydana getiren bir unsurdur. Adil olmayan yönetim ya da lidere karşı isyan meşruydur. Hâricîler, Emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker ilkesinin hiçbir şarta bağlı olmadığına ve bu ilahî emrin, her koşulda icra edilmesinin zorunluluğuna inanıyorlardı. İkinci bölüm ise Ebû Hanîfeni'nin Hâricî kelâm doktrini ile fikrî mücadelesini konu almaktadır. Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde bir bilim adamı olarak, İslâm'ın ruhuna aykırı fikir ve düşüncelere sahip birçok mezhep ile fikir mücadelesine giriştiği gibi Hâricîlerle de mücadele etmiş ve onların kelâmî doktrinlerini zayıflatmıştır.

Anahtar Kavramlar: Hâricîler, Ebû Hanîfe, iman, Emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker

THE KHARİJİTE THEOLOGY AND ABU HANİFAH

ABSTRACT

The essay consists of two chapters (sections): the first chapter deals with Kharijite theology. Kharijites were the first ones who became known for unlawfully making takfir of the people of İslâm due to sins. The harsh doctrine of early Kharijites who were known for orgy in their devotions is that any Muslim who commits a major sin is profane. This notion of takfir (declaring Muslims to be outside Islam), permitted the Kharijite groups. According to Kharijites, the Qur'an must be taken literally and should not be subject to interpretation. Faith was not for only sincere belief, but also putting the commands into action and desisting from the prohibitions was also part of faith. Faith was a compound thing made up of belief and action. There was an unconditional necessity to revolt against an unjust governor or leader. They believed that "bidding to good" and "forbidding evil" are not conditional on anything, and that in all circumstances this divine command must be carried out. The second part offers an analysis of Abu Hanifah kalam theology. As a philosophical theologian, Abu Hanifah inclined toward a movement in his time that was named Kharijites. Abu Hanifa debated with many misled sects and defeated them.

Key Words: The Kharijites, Abu Hanifa, Faith, "bidding to good" and "forbidding evil"

---

* Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni (mkenansahin@hotmail.com)

GİRİŞ

Hız. Peygamber'in (sav) vefâtından sonra ilk hâlife Hz. Ebû Bekir oldu.¹ Onun iki yıl süren hilâfeti döneminde (632-634) Müslümanlar, İslâm kardeşliğine dayalı olarak İslâm çatısı altında birlik ve beraberliklerini sürdürdüler. Kur'ân âyetleri Hz. Peygamber'in (sav) nübüvveti süresince nazil olmuş ve vahiy kâtipleri tarafından yazıya geçirilmişti. Ancak dağınık bir halde bulunuyordu. Hz. Ebû Bekir döneminde vahy, ilk defa titiz bir çalışmayla iki kapak arasında topladı ve böylelikle de "Mushaf" adı verilen Kur'ân'ın ilk nüshası oluştu. Hz. Ebû Bekir, ülkenin idaresinde dayanak olarak Kur'ân'ı ve Hz. Peygamber'in sünnetini esas aldı. Bu dönemde din ve yönetim arasında herhangi bir ayrılık olmadı. Bu dönemin en karakteristik özelliği, siyâsî işlerle dini işlerinin iç içe olmasıydı.

Hız. Ebû Bekir'in vefâtından sonra ise Hz. Ebû Bekir'in vasiyetiyle ikinci hâlife Hz. Ömer oldu² Böylelikle de ikinci hâlife vasiyetle belirlenmiş oldu. Hz. Ömer hilâfeti süresince, dirayetli ve otoriter bir kişilik ve yönetim sergiledi, hak ve adaletten yana oldu. Müslümanların birlik ve beraberliğine önem verdi. Basiretiyle ülkeyi yönetti. Onun döneminde İslâm coğrafyası hayli genişledi. İslâm fetih hareketleriyle birlikte farklı millet ve toplulukların yaşadığı birçok bölge, kısa sürede İslâm çatısı altında toplandı. Hz. Ömer'in hilâfeti de selefi gibi fazla uzun sürmedi. Bir suikast sonucu şehid edildi. Hz. Ömer'den sonra ise Hz. Osman halife oldu. Hz. Osman'ın 12 yıl süren hilafetinin ilk altı yılında, daha önceki halifeler döneminde süregelen birlik ve beraberlik ortamı devam etti. Ancak onun hilafetinin son altı yılı siyâsî istikrarın bozulup; Hz. Osman'ın bir halife olarak ülkenin yönetiminde etkinliğinin giderek azaldığı ve onun yakın akrabalarının ülkenin yönetiminde söz sahibi olduğu bir dönem oldu. Nitekim bu dönemde ülke yönetiminin kilit noktalarına yerleşen ehliyetsiz ve liyâkatsiz yöneticilerin hak ve adaletten uzak fevri davranışları, Müslümanlar arasında ilk fitneyi ateşledi. Hz. Osman'a karşı bir iç muhalefet gelişti ve giderek güçlendi.³ Bunun neticesinde Hz.

¹ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, tahk., Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975, I/24.

² Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, (çev: Sabri Hizmetli), Ankara, 1992, s. 44.

³ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/26; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Pozitif Matbaacılık, Ankara, 2001, s. 141; İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2009, s. 17, 28.

Osman'a karşı iç isyanlar çıktı ve Hz. Osman, evini kırk gün kuşatma altında tutan bir gurup isyancı tarafından şehit edildi. Hz. Osman'dan sonra da Hz. Ali halife seçildi. Ancak Hz. Ali'nin hilafetine karşı da iç muhalefet fazla gecikmedi. Hz. Ali'nin hilafetine en büyük itiraz da Hz. Osman'ın yakın akrabası olan Şam valisi Muâviye'den geldi. Muâviye'nin yanı sıra başlangıçta Hz. Ali'nin hilafetine destek veren, ancak daha sonra Hz. Ali'nin uygulamalarını doğru bulmayarak ondan ayrılan Talha ve Zübeyir gibi sahabelerin içinde yer aldığı ve Hz. Aişe'ninde desteklediği diğer bir iç muhalefet daha ortaya çıktı. Böylelikle de İslâm toplumunda siyâsî bir kargaşa ve belirsizlik hâkim oldu. Siyâsî görüş ayrılıklarının derinleşmesiyle birlikte, başlangıçta önemsiz gibi gözükken bu görüş ayrılıkları, fiili bir çatışmaya dönüştü ve İslâm toplumu, aralarında çok sayıda sahabenin de şehid düştüğü Cemel ve Sıffin savaşlarına şahid oldu.⁴ Bu savaşların neticesinde ise Müslümanlar bölünmeyle yüz yüze geldi. Özellikle Sıffin savaşında yaşananlar, dördüncü halife olan Hz. Ali'yi zor durumda bıraktı.

Sıffin savaşı esnasında Hz. Ali sadece hilafete karşı çıkan ve ona itaat etmeyi reddeden Suriye valisi Muâviye ve onu destekleyen Suriyeli Müslümanlarla mücadele etmedi. Bu savaş esnasında önceden öngörülmeyen hadiseler cereyan etti; Hz. Ali'nin taraftarları arasında yer alan bir topluluk, savaş esnasında sürekli sorun çıkardı ve Hz. Ali'nin kararlarını baskılamaya çalıştı. Savaş'ın Hz. Ali'nin lehine döndüğü bir anda bu topluluk, önce savaşın durdurulmasında yana tavır koydu ve savaşın sonucunun tahkimle belirlenmesi konusunda oldukça ısrarcı oldu. Ancak tahkimnamenin hazırlanıp ilan edilmesinin ardından ise, Hz. Ali'ye karşı tutumunda ani değişiklikler oldu. Daha önce tahkimde ısrar edenler, siyâsî ve politik sebeplerin etkisiyle tahkimi kabul etmekle kendileri de dâhil tahkime taraftar olan bütün Müslümanların ilâhî hükme aykırı hareket ettiklerini ve bu yüzden dinden çıktıklarını ilan ettiler.⁵ Bu fikirlerini Hz. Ali'ye zorla kabul ettirmeye çalıştılar ve bu girişimlerinde başarılı olamayınca da Hz. Ali'nin Kur'an'ın ilkelerinden uzaklaştığını ve ona

⁴ Sıffin Savaşı'nda, Hz. Ali taraftarlarından 25.000, Muâviye taraftarlarından da 45.000 olmak üzere yaklaşık 70.000 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Bk. Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, tahk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikî, Beyrut 1996, III/98; Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (212/827), *Vak'atu Sıffin*, tahk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382, s. 558.

⁵ İsa Doğan, *a.g.e.*, s. 54.

aykırı hareket ettiğini öne sürerek onu terk ettiler. Böylelikle de İslâm toplumunun siyâsî ve fikrî düşüncesine yön veren ilk radikal grup halini aldılar.⁶ Bu topluluk Hz. Ali'nin yanı sıra Hz. Osman, Cemal ashâbı, iki hakemi ve tahkîme razı olanları da tekfir etti.⁷ Hz. Ali'den ayrıldıkları için de Havâriç adını aldı.

Sıffin savaşı esnasında yaşanan "tahkim olayı" ve bu olaya bağlı olarak gelişen diğer hadiseler, Müslümanlar arasında var olan siyâsî fikir ayrılıklarını, akidevî görüş ayrılıklarına dönüştürdü.⁸ İslâm düşünce tarihinde dinî bir temele dayalı olarak ortaya çıkan birçok mezhep ya da kelâm ekolü, bu siyâsî ve politik olayların körüklediği, görüş ayrılıklarından yararlanarak ortaya çıktı. Nitekim Hz. Ali'nin 641 yılında bir Hâricînin suikastı sonucu şehid edilmesi, İslâm toplumunda radikal bir bakış açısına sahip diğer bir fikrî oluşuma zemin hazırladı. Bu olayın akabinde Şia, Hz. Ali ve onun evlâdının gerçek halifeler olduğu tezinden hareketle siyâsî bir mezhebe dönüşmüştü. Şia'ya göre, hilafet Hz. Ali ve onun evlâdının hakkıydı. Bu nasla da sabitti.⁹

Emevîler hilâfeti ele geçirdikten sonra, Ali evlâdına karşı husumetlerini sürdürdüler. Bunun bir sonucu olarak, Miladi 680 yılında, Irak'ta Emvîlere karşı direnişin olduğu yere giden Hz. Hüseyin'i ve beraberindekileri şehid ettiler. İslâm düşüncesinin oluşumunun daha erken dönemlerinde yaşanan bu olay, Şiîlerin Hz. Ali soyuna daha fazla sadık kalmalarına ve saygı duymalarına neden oldu. Zamanla bu hareket, Hâricîlerden ayrı ikinci bir siyâsî mezhep olarak gelişti ve Şia adını aldı.

Hâricîler, Sıffin savaşı esnasında Hz. Ali'nin taraftarları arasında yer alan bir gruptu. Ancak savaşın seyri içerisinde ona karşı çıkan ayrılıkçı bir topluluk oldular. Hz. Ali'nin tahkim olayı'nın sonuçlanmasının akabinde Muâviye ile mücadelesini askıya alarak mücadelede öncelik verdiği ve önemli bir sorun olarak görüp üzerine gittiği bu ayrılıkçı grup, Muâviye gibi hilâfet meselesine dayalı olarak ortaya çıkan ya da siyâsî bir hesaplaşmanın peşinden koşan bir grup değildi. Daha çok, akidevî birtakım konularda görüş beyan ederek ortaya çıkan bir düşünce

⁶ Malatî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Hevâ ve'l-Bidaa*, neşir: M. Zahid el-Kevserî, Bağdat, 1388/1968, s. 50.

⁷ el-Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Firak*, thk. M.M. 'Abdü'l-Hamîd, Kahire tz., s. 73.

⁸ W. Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh 1985, s.2.

⁹ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/146.

akımıydı. Öyle ki ortaya çıkışından hemen sonra dinî bir ideolojiye dönüşen Hâricîler, inancın ancak doğru fiillerle birlikte geçerli olabileceği görüşündeydi. Kur'ân'ın literal anlamına bağlı kalarak bütün akidevî inanç ilkelerini saptayan Hâricîler, süreç içerisinde bu ilkelere bütün samimiyetleri ile bağlandılar ve şiddet ve baskı temelinde bütün Müslümanlara kabul ettirmeye çalıştılar. Hâricîler fikir ve düşüncelerini de Kur'ân'ın mü'minlere telkin ettiği bir ilke olan "Emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-neh-yi ani'l-münker" çatısı altında şiddete dayalı bir yöntemle uygulamaya koydu. Böylelikle de Hâricîler İslâm toplumunu iki farklı zümreye ayırmış ve sadece kendilerini geçek Müslüman olarak görerek, kendilerine katılmayan ya da kendileri gibi düşünmeyen bütün Müslümanları kâfir ilan eden bir topluluk olmuştur.

Esasında Hâricîlerin büyük günah konusundaki hassasiyetleri başlangıçta doğru ve yerinde bir yaklaşımdı. Ancak görüşlerini, şiddete dayalı olmak yerine, tebliğ ve iknaya dayalı bir yöntem kullansalardı muhtemelen İslâm dini adına o günün koşullarında doğru ve erken sayılabilecek bir mücadelenin temelini oluşturlardı. Oysaki Hâricîlerin Müslümanları kabul etmeye zorladıkları akidevî görüş ve düşünceleri Müslüman toplum üzerinde olumsuz bir etki bıraktı. Hâricîlerin bu cebre dayalı din anlayışına karşı tepkiler fazla gecikmedi ve o dönemde belirmeğe başlayan siyasî ve dinî fırkaların eleştirisi hedefi oldu. Hâricîlerin iman doktrinine karşı bir tepki olarak ortaya çıkan ve Hicri 2. ve 3. asırda bir din anlayışı halini alan Ehl-i Sünnet anlayışının da bir anlamda öncülüğünü yapan Mürcie bunun en tipik örneklerinden biridir.¹⁰ Mürcie, Hâricîlerin iman ile ameli birleştiren imanı amel ile ilişkilendiren katı iman anlayışlarına karşı çıkmış ve ameli imandan ayrı tutmuştur.¹¹ Kimin mü'min kimin de kâfir olduğunu belirlemenin mümkün olmadığını, en doğrusunun bunu Allah'a havale etmek olduğunu ileri sürmüştü. Hâricîlerin fikirlerine karşı tepki olarak ortaya çıkan Mürcie¹² iman konusunda getirdiği yaklaşımla İslâm toplumunda psikolojik bir rahatlama sağlamıştır. Ancak, daha sonraları onların amel ile imanın arasını açan iman tanımını, amelin ihmalî ve terki konusunda önemli sorunlar doğurdu.

¹⁰ Mürcie'nin ortaya çıkışı hakkında daha fazla bilgi için bk. İsa Doğan, *Mürcie ve Ebu Hanife*, Kardeş Matbaası, Samsun, 1992 s. 20-22.

¹¹ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/139.

¹² İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, s. 159.

Şiddet ve baskıyı ön plana çıkararak İslâm itikadını zedeleyen Hâricîliğin kelâm doktrinine karşı Mürcie'nin yanı sıra Ebû Hanîfe gibi akli düşünceye dini anlamda yer veren din bilginleri de karşı duruş sergiledi. Ebû Hanîfe İslâm'ın itikadî alanında ortaya çıkan bozulma ve sapmalara karşı Ehl-i Sünnet'in çizgisini belirlemek için önemli eserler verdi. Ebû Hanîfe özellikle yaşadığı çağda İslâm'ın itikadî esaslarını tahrib eden Kadriye ve Cehemiyeye gibi düşünce akımlarını red ve ilâhî sıfatları anlamlandırmak için diyalektik bir tarza sahip olan "*Fıkh-ı Ekber*" adlı eserini ortaya koydu. Böylelikle de Ebû Hanîfe bu eserinde İslâm akidesi üzerinde olumsuz etkiler bırakan diğer fırkaların doktrinleri karşısında Ehl-i Sünnet anlayışını savunan ilk bilim adamı oldu.

Öte yandan Ebû Hanîfe, hem kaza ve kader, hayır ve şer gibi meselelerini izah etmek hem de insanın inanç konusunda beşeri bir etkinliğe sahip olduğunu vurgulamak için "*Fıkh-ı Ebsat*" adlı eserini ortaya koydu. Halk arasında zuhur eden çeşitli konularda Ehl-i Sünnet'in telakkisini ortaya koymak için de diyalektik bir tarza sahip "*el-Alim vel-Müteallim*" adlı risalesini ve Hâricîlerin iman tasavvurlarını reddeder mahiyette ele aldığı iman meselesinin yanı sıra küfür, irca ve va'd gibi dinin temel meselelerini de ele aldığı "*Osman-ı Bustiye*" risalesini yazdı. Böylelikle de Ebû Hanîfe yaşadığı çağda İslâm'ın özüne ve ruhuna aykırı gördüğü yanlış inanç ve anlayışlara karşı duyarsız kalmadı.

Ebû Hanîfe yaşadığı çağda Hâricîlerin kelâm doktrinlerine de karşı duruş sergilemiş ve özellikle onların iman-amel ilişkisine yönelik düşüncelerinin yersizliğine ve "*Emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-neh-y-i ani'l-münker*" çatısı altında Müslümanlar üzerindeki şiddete dayalı haksız ve yersiz baskılarını eleştirmiştir. Bir anlamda Ebû Hanîfe Hâricîlerin kelâmî doktrinlerindeki tutarsızlıkları ve dini anlama ve uygulamadaki yanlışlıklarını, nasları esas alarak zayıflatmaya çalışmıştır. Dolayısıyla biz de, bu makalede önce Hâricî kelâm doktrininin ana hatlarını belirlemeye ve daha sonra da Ebû Hanîfe'nin İslâm'ın ruhuna aykırı gördüğü Hâricî kelâm doktrinine karşı tutumunu ve düşüncelerini göstermeye çalışacağız. Diğer bir deyişle, Hâricîler kelâmî doktrinlerini hangi şartlarda ortaya koymuşlardır? Düşünce sistemlerini nasıl temellendirmişlerdir? Hâricîlerin bir güç olarak etkin olduğu bir dönemde Ebû Hanîfe'nin onlara ve onların kelâmî doktrinlerine karşı tutumu ne olmuştur? Bu çerçevede önce Hâricîlerin kelâm doktrinlerinin mantalitesini ele alacağız. Onların ortaya attıkları fikir ve düşüncelerinde samimi olup olmadıklarını, sanıldığı gibi

dar ve bağnaz bir çerçevede fikir üretip üretmediklerini anlamaya çalışacağız. Bunun için de önce Hâricî harekâtının doğuş sürecini konu edineceğiz ve Hâricîlerin dini temellere dayalı bir fırka halini alış sürecini ortaya koyacağız. Daha sonra da, Hâricîlerin düşünce sistemlerinde esas aldıkları temel prensiplerini ele alarak, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın özüne bağlı kalarak itikadî alanda ortaya koyduğu görüşlerini dile getireceğiz.

I- Hâricî Harekâtı'nın Doğuşu ve Sosyo-Kültürel Temelleri

a- Hâricî Harekâtı'nın Doğuşu

Hz. Ali'nin halife olmasının ardından, hilafet meselesine endeksli olarak gelişen siyâsî çekişmeler, Müslümanlar açısından vahim sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlardan biri, daha önce de vurguladığımız gibi çok sayıda insanın hayatını kaybettiği iç savaşlardır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinin ardından Hz. Ali, dördüncü halife olarak seçilmekle birlikte, onun önünde acilen çözümlenmesi gereken birden çok sorun vardı. Hz. Osman'ın şehadetinin ardından, özellikle de Şam Valisi olan Hz. Osman'ın yakın akrabası Muâviye, Kur'ân'ın öldürülen bir kimsenin en yakın akrabalarına tanıdığı kisas hakkını gerekçe göstererek, Hz. Osman'ın katillerinin bir an önce yakalanıp adalete teslim edilmesini istiyordu. Ancak Hz. Ali, çözülmesi gereken bütün bu sorunlar içerisinde önceliği, ülkenin yönetimine dair sorunlara verdi. Hz. Osman döneminde atanan birçok valiyi geri çekti ve onların yerlerine yenilerini atadı. Ancak bu durum siyâsî otoriteyi güçlendirme yerine siyâsî otoriteye karşı başka isyanlara yol açtı. Özellikle İslâm toplumunda mümtaz yeri olan Talha ve Zübeyir gibi sahabelerin, umdukları görevlere gelememeleri Hz. Ali'ye karşı iç muhalefeti başlattı. Daha sonra Hz. Aişe'nin de desteğini alan bu iç muhalefet, tarihi kaynaklarda Cemel savaşı olarak adlandırılan bir iç savaşla sonuçlandı.¹³

Hz. Ali, Cemel Savaşı'nın ardından İslâm toplumunun birliğini tehdit eden ve hilâfet merkezine karşı bir güç odağı haline gelen Muâviye'nin üzerine gitti. Hz. Ali, önce Muâviye'yi barışa ve kendisine biata çağırdı. Ancak Cemel Savaşı'nın vahim sonuçlarından yararlanan Muaviye, Suriyeli Müslümanların desteğini arkasına almış ve halifeye karşı tutumunu değiştirmemiştir. Hz. Ali'nin barış ve biat çağrısını red-

¹³ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/27.

detmiştir. Bunun üzerine “Sıffin Savaşı” yaşanmıştır.¹⁴ Cemel savaşında olduğu gibi bu savaşta çok sayıda Müslüman yaşamını yitirdi. Ancak Cemel savaşından sonra, itikadî meselelere ilişkin, herhangi bir fikrî tartışma yaşanmamıştı. Sıffin Savaşı esnasında cereyan eden siyâsî gelişmeler, düşünce alanında yeni fikir ve düşünce arayışlarına yol açtı. Bu arayışların neticesinde ortaya çıkan ilk siyâsî fikir hareketi de Hâricîlik oldu.¹⁵

Hâricîler, Sıffin savaşının başlangıcında Hz. Ali taraftarları arasında yer alan önemli bir savaşçı topluluktu. Hâricîler, ilk olarak savaşın seyri içerisinde Hz. Ali'nin kararlarına müdahalede bulunmuş ve varlıklarını hissettirmişlerdi. Nitekim Sıffin Savaşı'nın Hz. Ali'nin lehine sonuçlanacağı bir anda, Muâviye, Amr b. As'ın önerisi¹⁶ ile Hz. Ali taraftarları arasında karışıklığa neden olacak ve savaşın seyrini etkileyebilecek önemli bir planı devreye sokmuş ve bir savaş hilesi olarak, Kur'ân sayfalarını önde bulunan askerlerinin mızraklarına taktırmıştı.¹⁷ Bu hareketiyle Muâviye, savaşın devam etmesi durumunda Şam ve Irak sınırlarını Rumalara karşı koruyacak bir gücün kalamayacağını ve kendi aileleri ve çocuklarınınun kâfirlerin eline düşeceğini dikte ediyordu.¹⁸ Görünürde, aynı inançta ve aynı Kitâb'a bağlı olan iki grubun arasındaki sorunun çözümünde Kur'ân'ın hâkem olması gerektiğini istiyordu. Bu teklif karşısında her ne kadar Hz. Ali soğukkanlı davranmışsa da onun bütün taraftarları aynı tepkiyi göstermedi. Muâviye'nin bu hareketi karşısında Hz. Ali taraftarları arasında farklı sesler yükselmiştir. Nitekim Hz. Ali'nin taraftarları arasında yer alan savaşçı bir grup Hz. Ali'ye gelerek: “*Halk bizi Allah'ın Kitâb'ına çağırırken sen kılıçları çekmemizi istiyorsun.*” dediler. Bunun üzerine Hz. Ali: “*Allah'ın Kitâbı'nda olanı en iyi ben biliyorum! Haydi topluluktan geri kalanlar üzerine atılın; Allah ve Resulü - yalan söyledi diyenlere saldırdın! Oysa siz Allah ve Resulü'nün doğru buyurduğunu söylüyorsunuz.*” diye

¹⁴ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, Beyrut, t.z., s. 162-163; Minkarî, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹⁵ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/27.

¹⁶ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, tahk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut 1407/1987, III/101; Dîneverî, *a.g.e.*, 137-38.

¹⁷ Taberî, *a.g.e.*, III/101; Minkarî, *a.g.e.*, s. 480-481; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, tahk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1387/1967, I/101.

¹⁸ Minkarî, *a.g.e.*, s. 478, 481; et-Taberî, *a.g.e.*, III/ 101.

cevap verdi. Bunun üzerine onlar: "Eşter'i müminlerle savaştan alıkoyacaksınız! Yoksa Osman'a yaptığımızı sana da yaparız!"¹⁹ dediler ve savaşın hemen durdurulması ve tahkime gidilmesi yönünde görüş bildirdiler.²⁰

Böylelikle de Muâviye'nin bir savaş hilesi olarak başvurduğu Kur'ân'ın hakem olması önerisi beklenen etkiyi göstermiş ve Hz. Ali taraftarlarını ikiye bölmüştü. Esasında bu durum daha sonra Hz. Ali'nin bütün enerjisini üzerinde harcayacağı ve mücadelede önceliği vereceği yeni bir gücün ilk işaretleriydi. Ancak Hâricîlerin Hz. Ali ile diyaloglarında "Osman'a yaptığımızı sana da yaparız!" ifadeleri, Hâricîlerin bir güç olarak ilk defa "tahkim olayı" ile birlikte ortaya çıkmadığını göstermektedir.²¹ Hz. Osman'ın şahadetine neden olan isyanların arkasında bu gücün ve bu zihniyetin yer aldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle savaşın durdurulması ve tahkime gidilmesini isteyenler arasında Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışanlar da bulunuyordu.

Taraflar arasındaki sorunun çözümünde Kur'ân'ın hakem olması önerisi, esasında ilk defa Muâviye tarafından ileri sürülmemişti. Daha savaş başlamadan önce Hz. Ali, onları, aralarındaki sorunu Kur'ân hakemliğinde çözmeye çağırmişti. Ancak onun bu önerisi reddedilmişti. Savaşın Hz. Ali'nin lehine döndüğü bir anda ise bu teklif Muâviye'den gelmişti. Bir anlamda Muâviye, daha önce karşı çıktığı tahkime gitme fikrini, bu kez Hz. Ali'nin taraftarları arasında karşılığa neden olacak ve zaman kazandıracak bir plan olarak acilen devreye sokmuştu. Hz. Ali, iyi bir savaşçı olmanın ötesinde savaşın kaderinin her zaman savaş gücüne bağlı olmadığını da farkında olan ileri görüşlü bir devlet adamıydı. Hz. Ali savaşın bu dönüm noktasında, onların tahkim önerisi ile ne yapmak istediklerini anlamıştı.²² Ancak bunu taraftarlarına anlatmakta güçlük çekti. Kendi taraftarları arasında yer alan bir grubun Kur'ân'a karşı savaşamayacağı ve Kur'ân'ın hakemliğine rıza gösterilmesi gerektiği yönündeki baskısıyla karşılaştı. Ancak, Hz. Ali'ye savaşın durdurulması yö-

¹⁹ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/114

²⁰ et-Taberî, *a.g.e.*, III/101; ed-Dîneverî, *a.g.e.*, s.175.

²¹ Hz. Peygamber'in sağlığında Hâricî zihniyetinin potansiyel varlığına ilişkin örnekler bulunmaktadır. Nitekim savaş sonrası ganimetin taksimi esnasında Zi'l-Huvaysira et-Temîmî ile Allah Resulü (sav) arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:

- Adil ol ey Muhammed!

- Ben âdil değilsem, kim âdil olabilir?

-Yaptığın taksim, Allah rızası gözetilmemiş bir taksimdir." Bk. eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/21.

²² et-Taberî, *a.g.e.*, III/101.

nünde baskı yapan taraftarlarının bütün endişesi, Kur'ân'a karşı savaşmakta değildi. Muhtemelen savaş esnasında çok sayıda kişinin ölümü, onları hayatta kalma konusundaki endişelerini arttırmıştı.²³ Hz. Ali de taraftarları arasında bir bölünmeye mahal vermemek için istemeyerek de olsa taraftarlarından gelen baskıya fazla direnmemiş ve tahkim için savaşı durdurmuştu.²⁴ Böylelikle Muâviye amacına ulaşmıştı. Savaşın durdurulması ve tahkimin kabul edilmesinin bir sonucu olarak Muâviye, hilafet konusunda Hz. Ali ile eşit bir pozisyona gelirken, Hz. Ali ise taraftarları üzerinde etkinliğini ve güvenilirliğini yavaş yavaş kaybetme sürecine girmiştir.

Savaşın durdurulmasının ardından, taraflar arasındaki sorunu Kur'ân'ın hâkemliğinde çözüm üretmeye temel olacak bir tahkimname hazırlandı. Her iki taraftan seçilen hakemler, Kur'ân ve hadisleri esas alarak bu tahkimname doğrultusunda soruna bir çözüm üretecekti. Böylelikle de İslâm toplumunun birlik ve beraberliği tekrar sağlanabilecekti. Bunun üzerine Muâviye kendi taraftarlarından biri olan Amr b. As'ı hâkem tayin etti. Hz. Ali taraftarları ise kendilerini temsilen kimin hâkem olacağı konusunda, fikir ayrılığına düştü. Hz. Ali, kurnaz olduğu kadar siyaseti iyi bilen Amr b. As karşısında pasif duruma düşmeyecek, kendi haklarını ve hukuklarını dirayetli bir şekilde savunabilecek biri olarak Abdullah b. Abbas'ı ya da kendi savaş komutanlarından olan Malik el-Eşter'i seçmek istedi.²⁵ Ancak savaşın durulmasında etkin rol oynayan topluluk, bu kez de Hz. Ali'nin teklif ettiği isimlere karşı çıktı. Abdullah b. Abbas'ın tarafsız olmadığını ve Malik el-Eşter'in ise savaş taraftarı olduğunu ileri sürdü ve bunların yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hâkemliğini önerdiler.²⁶

Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin uygun bir isim olmadığı görüşünde idi. Çünkü daha önce vali atamalarında onunla bazı sorunlar yaşamıştı. Hz. Ali, her ne kadar Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hâricîlerin tercih sebebi olan, dini bilgiye sahip ve idari yetenekleri de olan bir kimse olsa da onun, hakemlik konusunda yeterince ehil bir kimse olmadığına inanıyordu. Bu nedenle de onun uygun bir isim olmadığını, bu ismi ısrarla isteyen taraftarlarına anlatmaya çalıştı. Ancak onları ikna edemedi. Hz. Ali'nin "*Bana*

²³ Mînkârî, *a.g.e.*, s. 482; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I/111.

²⁴ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 189; Belâzurî, *a.g.e.*, III/103.

²⁵ Taberî, *a.g.e.*, III/ 102 .

²⁶ Mînkârî, *a.g.e.*, ss. 499-500; et-Taberî, *a.g.e.*, III/102; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/115.

birinci konuda isyan ettiniz, hiç olmazsa ikinci konuda itaat ediniz. Ebû Mûsâ'nın bu işin ehli olmadığına inanıyorum."²⁷ şeklindeki sözleri dahi Hâricîleri iknaya yetmedi. Hâricîler, Ebû Mûsâ el-Eş'arî dışında hiç kimsenin hakemliğine razı olmayacaklarını ısrarla beyan ettiler.²⁸ Neticede de bu topluluğun istediği olmuş ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ali'yi temsilen hâkem olarak seçilmişti.²⁹ Ardından da tarafların tahkim sürecinde uymaları gereken yazılı bir belge olan tahkimname hazırlandı. Ancak bu tahkimnamenin hazırlanışı sırasında yaşanan tartışmalar Hz. Ali taraftarlarını farklı düşüncelere yöneltti. Özellikle de hazırlanan tahkimnamenin Hz. Ali taraftarlarına duyurulması esnasında yaşanan tartışmalar Hz. Ali taraftarları arasındaki hoşnutsuzluğa başka bir boyut kazandırdı. Hakem kurulunu oluşturmakla ve tahkimnameyi kabul etmekle Kur'ân'ın hükmüne aykırı hareket edildiği ve bir insanın hükmüne razı olunmakla hata edildiği düşünölmeye başlandı.³⁰ Böylelikle de bu grup Hz. Ali'ye: "İnsanları niçin hâkem tuttun? Allah'tan başka hüküm verecek yoktur!"³¹ sözleriyle tepki gösterdi. Başlangıçta az sayıda bir muhalif grubun düşüncesini oluşturan bu anlayış, kısa sürede taraftar buldu ve Hz. Ali'ye tahkimname karşı çıkması ve savaşı tekrar başlatması konusunda bir baskıya dönüştü.³² Böylelikle de dini endişelere dayalı olarak ortaya çıkan ilk Hâricîler belirmeye başladı. Ancak Hz. Ali, muhtemelen meşru bir dayanağı olmayan bir hükümden kaçınarak; taraflar arasında yapılan bir anlaşmaya sadık kalma ve bu antlaşmayı ilk çığneyen taraf olmama gibi düşüncelerle Hâricîlerin savaşı tekrar başlatma teklifini geri çevirdi.³³ Daha sonra da Sıffin'den ayrılarak Kufe'ye geldi. Ancak Hâricîler onunla birlikte Kufe'ye girmediler ve Harûra³⁴ denilen bir yerde toplandılar.³⁵ Bu nedenle de onlar, toplandıkları bu yere nisbetle "Harûra ehli" olarak da anılmışlardır.

²⁷ Taberî, *a.g.e.*, III/102.

²⁸ Taberî, *a.g.e.*, III/102.

²⁹ Taberî, *a.g.e.*, III/102.

³⁰ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 196-197.

³¹ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/115.

³² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I/111.

³³ Muhtemelen Hz. Ali, Kur'ân'ın şu âyetlerine dayanarak geri adım atmamış olabilir; "Ey insanlar, (yaptığınız) akitleri yerine getirin..."Mâide 5/1, " Allâh, gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz her şeyi bilir." Nahl 16/19.

³⁴ Harûra Kûfe'ye yakın bir köydür.

³⁵ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/115.

Seçilen iki hakem aylar süren görüşme ve istişarelerin ardından herhangi bir karara varmada zorlandı. İki hakem arasındaki görüşmeler esnasında bir gün Ebû Mûsâ, oğlu İbn Ömer'in halifeliğini teklif etmiş, Amr b. As ise bunu reddetmişti.³⁶ Bunun karşılığında Amr b. Âs; kendi oğlu Abdullah b. Amr'ı önermişti. Ebû Mûsâ, Abdullah b. Amr'ın ehil biri olduğunu ancak fitnenin içinde yer aldığını ileri sürerek, geri çevirmişti.³⁷ Bu karşılıklı restleşmenin ardından, Amr b. As, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye ne Ali'nin ne de Muâviye'nin hilafetinin Müslümanların yararına olduğunu dile getirdi. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bunun doğru olduğunu ve bu konuda kendisinin ne yapabileceğini söyledi. Amr b. As, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Hz. Ali'yi hilafetten azletmesi durumunda kendisinin de aynı şekilde davranacağını ve Muâviye'yi hilafetten azledebileceğini söyledi.³⁸ Böylelikle de işin şuraya kalacağını, Abdullah b. Ömer'in de halife olarak seçilebileceğini ve neticede fitnenin köklerinin yok olup gideceğini dile getirdi. Bu teklifi Ebû Mûsâ el-Eş'arî kabul etti ve bunun üzerine her ikisi anlaştılar ve vardıkları ortak kararı ilan edeceklerini açıkladılar. Bunun üzerine taraflar toplandı.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Amr b. Âs'a dönerek ayağa kalkmasını ve kendi kararını açıklamasını istedi. Ancak, Amr b. Âs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye kendisinin Hz. Peygamber'in ashabından saygın biri olduğunu ve yaşça da kendisinden büyük olduğunu söyledi ve böyle bir şey yapamayacağını bunun büyük bir saygısızlık olacağını ileri sürerek, görüşünü açıklayan ilk kimse olmak istemedi. İlk sözü Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye bıraktı. Bunun üzerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî yerinden kalkarak konuşmaya başladı ve İslâm toplumunun menfaatine bir karara vardıklarını açıkladıktan sonara, ne Ali'nin ne Muâviye'nin halifeliğinin toplumun yararına olduğu söyledi ve Hz. Ali'yi hilafetten azletti. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin bu sözleri, Muâviye'nin işini kolaylaştırdı ve günlünde yatan kararını açıklaması için iyi bir fırsat oldu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî sözlerini bitirip yerine geçmesiyle, Amr b. As kendi kararını açıklamak için söze başladı. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Ali'yi hilafetten azleden sözlerini dinlediklerini söyledi ve ardından da kendisine de Muâviye'yi hâlife ilan etmek kaldığını bildirdi

³⁶ Minkarî, *a.g.e.*, s. 540, 541, 542; Belâzurî, *a.g.e.*, III/124.

³⁷ Taberî, *a.g.e.*, III/112; Minkarî, *a.g.e.*, s. 542; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 200.

³⁸ Taberî, *a.g.e.*, III/112; Minkarî, *a.g.e.*, ss.544-545.

ve Muâviye'nin hilâfetini ilan etti. Bu sözünün ardından yerinden ayrıldı. Bunun üzerine bu toplantı bir kargaşaya ve ayaklanmaya dönüştü, Aylar süren müzakerelerin ardından açıklanan karar karşısında şaşkına dönen bir kısım Hz. Ali taraftarı, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye saldırmaya ve onu kamçılarıyla dövmeye başladı. Ebû Mâsâ el-Eş'arî bu arbededen kurtulmak için çareyi Mekke'ye kaçmakta buldu ve Amr b. As da Şam'a gitti.

Hâricîler Tahkim Olayı'nın başlangıcından kararın açıklanmasına kadar gelişen her olayın bizzat içinde yer almışlardır. Bu tahkim skandalının kendilerinden kaynaklandığını ve kendi hataları olduğunu görmekle birlikte, kendi hatalarının tam olarak nereden kaynaklandığını sorgulamadılar. Bunun yerine Hâricîler, gelişen olayları kendi tabii mecraından saptırarak; iki insanı hakem olarak kabul etmekle ilâhî buyruklara karşı geldiklerini ve dinin emirlerine aykırı hareket ettiklerini ileri sürdüler. Bu hatalarından dolayı dinden çıktıklarını düşündüler. Fikir ve düşüncelerine dinî ve kelâmî bir bakış açısı kazandırdılar. Bu ilk Hâricî topluluğa göre, hüküm sadece Allah'a aitti. Allah'ın dışında bir insanın verdiği hükme göre hareket etmek ya da bir insanı hakem olarak kabul etmek, Allah'a karşı gelmekle eşdeğerdi. Böylelikle de ilk Hâricîler, farkına varmadan bir insanı hakem kabul ettiklerinden dolayı kendileri suçlu hissettiler. Allah'ın hükmüne karşı geldikleri için de kâfir olduklarına inandılar. Ancak Hâricîler, bu anlayışlarının kapsam alanını genişleterek kendileri dışında tahkim olayına karışan bütün Müslümanlara uyarladılar. Buna göre Hz. Ali ve onun diğer taraftarları da hata etmiş ve Allah'ın hükmüne karşı gelmişti. Hz. Ali ve onun diğer taraftarlarının da hatalarından dönüp tevbe etmeleri gerekliydi. Bunun için bizzat Hz. Ali ile tartıştılar ve onu kendi saflarına çekmek için yoğun çaba gösterdiler ve Hz. Ali'ye kendileri gibi tevbe etmememsi durumunda aralarındaki sorunun çözülemeyeceğini şu ifadelerle bildirdiler: *"Allah'tan başka hakem yoktur! Allah'ın dini hakkında insanların hüküm vermesine razı değiliz. Muâviye ve ashabı hakkında Allah, öldürülmeleri ya da bizimle haklarındaki hükmümüze sokulmaları şeklinde onlar hakkında hükmünü vermiştir. Biz ilki hakemi kabul ettiğimiz zaman hata işlemiştik. Biz rabbimize tövbe ederek bundan geri döndük. Sen de bizim gibi dön! Aksi halde biz senden uzağız."*³⁹

Hâricîlerin bu inançları karşısında Hz. Ali, başlangıçta onları ikna için uzun bir uğraş verdi. Onları önce fikir ve düşünce planında çözmeye

³⁹ Minkarî, a.g.e., s. 517.

çalıştı. Bunun için Hz. Ali, onlarla olan tartışmalarında hep alttan aldı ve onlara karşı oldukça hoşgörülü davrandı; her hangi bir durumda hatadan dönüp tevbe etmenin iyi bir şey olduğunu ve kendi hataları ve günahları yüzünden her zaman kendisinin tevbe ettiğini söyledi. Ancak Hâricîler, Hz. Ali'nin bu sözleriyle ikna olmadılar. Ondan tahkimin ilâhî hükme aykırı olduğu için bir hata olduğunu ikrar etmesini ısrarla istediler ve bundan dolayı tevbe etmesini istediler. Hz. Ali ise bu ısrarın karşısında onları mantıklı olmaya çağırılmış ve esasında tahkimin kendi fikri ve isteği olmadığını söylemiştir. Bir kimsenin işlemediği bir suçtan dolayı yargılanmasının neyi meşru kılacağını sormuştur. Neticede de bütün bu tartışmalar ve Hz. Ali'nin ikna çabaları Hâricîleri isyankâr bir topluk olmaktan kurtaramamış, aksine onları dinî bir mezhep halini alma yolunda daha da ileriye taşımıştır.

b- Sosyo-Kültürel Temelleri

İslâmiyet'ten önce Arap kabileleri Medenî ve Bedevî olmak üzere iki ayrı toplumdaki oluşuyordu. Medenî Araplar genellikle şehirlerde yaşarlardı. Kültürel açıdan daha gelişmiş ve sosyal yaşamlarında Bedevîlerden farklı bir yaşam tarzına sahiptiler. Bedevî kabilelerden oluşan Araplar ise geniş çöllerde küçük ve belirsiz kabileler halinde varlık gösterirlerdi. Bedevî Arapların belirgin özellikleri, cahil bir topluluk olmaları ve kişisel özgürlüklerine düşkünlükleriydi. Hâricîler de gerek kültürel durumları açısından gerekse de hayata bakışları ve olayları algılamış tarzlarında belirgin farklılıklar gözlenen bu iki Arap toplumundan bedevî olan Araplardandı. Hâricîler bedevî bir topluluk olarak, özgürlüklerine oldukça düşkün, çölün kural tanımaz sert iklimine alışkınlardı. Hâricîlerin en karakteristik özelliği de fikrî bir derinliği olmayan sade Müslümanlardan oluşan savaşçı ve mücadeleciler olmalarıydı.⁴⁰ Onların İslâmiyetten önceki bu yaşam tarzları, sert ve katı bir mizaca sahip bir karakterde olmalarına etki etmişti. Bunun için de onların Medenî Arapların yaşam ve düşünce tarzına hâkim olan bir takım kural ve kaidelere hemen uyum sağlamaları da beklenemezdi. Nitekim öyle de olmuştu. Müslüman olduktan sonra Hâricîler, kendi özgürlüklerini başkalarının özgürlüklerinin önünde tutmaya devam ettiler. Bir devlet başkanı dahi ol-

⁴⁰ Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji, Haricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Sıdre Yay., İstanbul 1999, s. 89, 100.

sa, onun, emir ve buyruklarına uyum sağlamada hayli zorlandılar. Örneğin Siffin savaşı esnasında basit sebeplerden dolayı sürekli Hz. Ali ile tartıştılar ve onun emir ve buyruklarını dinlemediler. Savaşın en kritik noktasına kadar bu anlayışlarını gösteren tutum ve davranışlar sergilediler. Nitekim savaşın durdurulması konusunda Hz. Ali'ye baskı yapan ve savaşın devamını bir günah olarak ön gören Hâricîlere, Hz. Ali'nin savaş komutanlarından biri olan Mâlik el-Eşter'in şu ifadeleri esasında onların karakter yapılarını ve içinde buldukları kısır döngüyü göstermektedir: *"Bana kendinizi anlatınız. Aranızdan örnek şahıslar öldürüldü. Geriye rezilleriniz kaldı. Ne zaman hakperest oldunuz? Faziletlerini inkâr etmediğiniz ve sizden daha hayırlı olan ölümlerinizi şimdi ateşeler öyle mi?"*⁴¹ Dolayısıyla da Bedevî bir yaşamdan gelen bu topluğun önde gelen örnek ve söz sahibi üyeleri bu iç savaşlar esnasında öldürülmüş ve geriye ise analitik düşünce yapısından uzak tek yönlü düşünen bir topluluk kalmıştı.

Hâricîler Kur'ân'ı çok okuyan ve ona tüm samimiyetleri ile bağlanan bir topluluktu. Hâricîler içinde kura olarak bilinen hafızlar da vardı. Ancak onlar Kur'ân'ı çok okuyan ya da ezbere bilen bir topluluk olmakla birlikte dini metinleri sadece zahiri anlamlarıyla ele alırlardı. Bir anlamda analitik ya da felsefi bir düşünceye ya da bakış açısına pek sahip değillerdi. Hâricîler İslâm toplumunun yabancı etkilere maruz kaldığı, temel inanç ilkelerinin ve dinin ameli yönünün tehdit altında olduğu düşünce-sindeydi. Değişim korkusu ve dinden uzaklaşma fobisi onları oldukça rahatsız etmişti. Bu durum, onların gecenin büyük bir kısmını ibadetle geçiren ve İslâm'ın ameli yönüne oldukça ehemmiyet gösteren mutaassıp bir topluluk halini almalarına yol açmıştı. Dolayısıyla Hâricîlerin önemli özelliklerinden biri de dini yaşamlarında gösterdikleri takva ve ihlâstı. Ancak Hâricîlerin dini yaşamada seğiledikleri samimi yaşam biçimi, radikal bir din anlayışına ve dar bir düşünceye dayanıyordu. Bir anlamda Hâricîler, basit bedevî mantığını Müslüman oduktan sonra sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla da Hâricîler tahkim olayının ardından gelişen bütün siyâsî olayları bu mantaliteyle değerlendirdikleri gibi dini de yine bu dar ve tek yönlü anlayışları doğrultusunda anlamlandırdılar. Kur'ân âyetlerini anlamlandırırken de bu bakış açılarını esas aldılar. Böylelikle de Hâricîlerin olayları ve dinî konuları değerlendirirken sadece tek yönlü bir anlayışla hareket etmeleri, onların, ayarılıkçı bir topluluk olarak ortaya

⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, III/101;Minkarî, *a.g.e.*, ss. 490-492.

çıkmalarıyla sınırlı kalmamış,⁴² dini anlama ve yorumlama tarzlarını da etkilemiştir. Nitekim Siffin savaşında Hâricîler, Muâviye'nin savaşın en kritik noktasında Kur'ân'ın hükmüne göre sorunun çözümüne ilişkin teklifinin arkasında yatan gerçeğe bakmadan hareket etmişlerdir ve bu çabalarını Hucurat sûresi 49/9. âyete dayandırmışlardır: "Eğer inananlardan iki grup vuruşurlarsa onların aralarını düzeltin! Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın! Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve adil olun! Allah adaletle hareket edenleri sever." Yine Hâricîler Hz. Ali'den ayrılışlarını da dinî gerekçelere dayandırmışlardır. Hz. Ali'nin tahkimnameyi onaylamakla Allah'ın hükmü dışında hareket ettiğini ve bir insanın hükmünü esas aldığını ileri sürerek onu terk etmişlerdir. Diğer bir deyişle "Hüküm Allah'ındır" diyerek Hz. Ali'yi tekfir etmişler ve ondan ayrılmışlardır. Hz. Ali, onların bu sözlerini duyunca, "Zulmün murad edildiği bir adalet sözü! Asıl söylemek istedikleri, emirliği yok etmektir. Halbuki sâlih veya fâcir birinin emirliği şarttır."⁴³ diyerek, dar görüşlü bir topluluk olduklarını dile getirmiştir. Dolayısıyla da Hâricîlerin bu düşünce tarzları ve anlama kapasiteleri nasları değerlendirmede ve dini hükümleri anlamada ciddi sorunlar yaşamalarına yol açmış gibidir. Öyleki onların, çoğu zaman olayları gerçeğinden sapılarak değerlendirmeleri ve nasları gerçek anlamları dışında ele almaları, zamanla onların dini ya da akidevî anlayışlarının formu haline gelmiştir.

Günümüzde dahi insanın yaşadığı çevre ve içinde bulunduğu kültürel yapı onun düşünce tarzına ve hayata bakışına etkileyebilmektedir. Nitekim ileri görüşlülük, analitik düşünebilme ya da ince bir kavrayış gibi karakterler, doğuştan kazanılan yetenekler olmaktan çok zamanla kazanılabilen ve tecrübelerle geliştirilebilen kişisel özelliklerdir. Nitekim Kur'ân'da uyulması gereken emir ve nehiyler şeklinde bir bütün olarak insanlığa inen bir kitap olmamış, 23 yıl gibi bir zaman sürecinde peyder pey indirilmiştir. Bu süreç içerisinde Hz. Peygamber'in risâletininin 13 yılı Mekke'de geriye kalan yaklaşık 10 yılı ise Medine'de geçmiştir. Mekke döneminde Hz. Peygamber'e hiçbir suretle cihad için izin verilmemişti. Mekke'de Müslümanlar için sıkıntıların arttığı, işkencelere karşı dayanılmaz hale gelindiği bir dönemde ise Hz. Peygamber, bir gurup Müs-

⁴² Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire tz., I/78.

⁴³ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/117.

lûman'ın Habeşistan'a göç etmesine izin vermişti. Geride kalanlar ise zulme uğramaya devam etmişti. Cihad izni, ancak Medine'ye hicretten yaklaşık iki yıl sonra gelmişti. Dolayısıyla bu durum göstermektedir ki; Mekke döneminde Müslümanlar, İslâm öğretisini her yönüyle öğrenme imkânı bulmuş ve İslâm'ın ruhuyla tanışmışlardır. İslâm'ın incelikleri, onların kalplerine işlemiş ve Medine'ye hicretten sonra onlardan her biri, edindikleri bilgi ve hayat tecrübesi ile İslâm'ın bayraktarlığını üstlenmiştir. Hz. Peygamber de onları İslâm'la yeni tanışan bölgelere, hiç tereddüt etmeden gönderebilmiştir. Sahabeler, bu uğurda çalışarak İslâm'ın inanç ve ibadet ilkelerini İslâm'ın ruhuna uygun olarak anlatmışlardır. Bir anlamda Hz. Peygamber'in yanında yetişen bu nadir topluluk, bilgiye dayalı derin bir din anlayışına sahip bir topluluktur. Bu yönleriyle de derin dinî bilgileriyle kılıçları arasındaki ilişkiyi iyi kurabilmişlerdir. Ancak Hz. Peygamber'in vefâtından sonra fetihlere odaklanan Müslümanlar, yeni Müslüman olan toplumlara ve kitlelere, İslâm dinin inanç esaslarını gereği gibi öğretmeyi ihmal etti. İslâm'ın tevhid inancına verdiği değer yan sıra hak ve adalete, salih amele ve bireyler arasındaki eşitliğe verdiği değer gereği gibi öğretilmedi. Bu dönemde İslâm toplumu İslâm'ın ruhunu öğrenmekten mahrum kaldı. Hâricîler de genelde bedevî Araplardan oluşan bir topluluk olarak, İslâm'ın temel ilke ve prensiplerini henüz özümseyememiş ve İslâm'ın ruhuyla tam olarak içselleşmemiş topluluklar arasındaydı.

II. Hâricî Kelâm Doktrini: Hâricîlerin Temel Prensipleri

a- İmanın Amelle İlişkilendirilmesi

Arapçada "e-m-n" kökünden türeyen iman kavramı söylediği sözde doğruluğa nispet etme ve güven vermenin yanı sıra bir kimseye ya da bir şeye inanıp güvenmek anlamlarına gelmektedir.⁴⁴ Ancak Hâricîler iman tasavvurlarında bu kavramın lingustik anlamını pek dikkate almazlar. Hâricîler için iman, Ehl-i Sünnet'in kelimenin lingustik anlamına göre tanımladığı şekliyle kalben tasdik ve dil ile ikrardan ibaret değildir. Hâricîler için inanılan ilke ve değerlerin amelen tatbiki, iman kavramının esasını oluşturuyordu. Böylelikle de imana işlevsel ve pratik bir değer ka-

⁴⁴ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrût, 1994, XIII/21; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, tahk. Abdurrahman Umeyrâ, Alemu'l-Kutub, Beyrût, 1989, V/175.

zandıran Hâricîler, imanı dil ile ikrar, kalb ile tasdik ve organlarla amel olarak görüp⁴⁵ imanı doğrudan amel ile ilişkilendirmişlerdir.

Hâricîlere göre bir insanın mü'minliğini ya da kâfirliğini belirleyen en ayırıcı özellik fiilleriydi. Hâricîlere göre iman, amel demektir. Ameller imanın bir cüz'üydü.⁴⁶ Eğer bir kimse amel etmiyorsa, imanı yoktu. Ehl-i Sünnet'in iman anlayışında olduğu gibi, inancı dil ile ikrar etmek ve kalben de tasdik etmek mü'min olabilmek için yeterli değildi. Bir kimsenin iman ettikten sonra inancın gereği olan fiilleri, aksatmadan yerine getirmesi gerekiyordu. Aksi halde işlenen küçük bir günahla birlikte imanun gitmesi mümkündü. Dolayısıyla Hâricîlere göre, eğer bir kimse imanının gereği olan fiilleri yerine getirirse, ancak o takdirde mü'min sayılabirdi. Ancak bu tarz bir iman anlayışı, başlangıçta nasların geneli dikkate alınarak temellendirilmiş bir iman anlayışı değildi. Ortaya konuluş biçimi olarak, daha çok, belli bir zihniyetin düşünce sistemini destekleyen ve başka inanç ve düşüncelere karşı bir tepkiydi

Hâricîlerin bir mezhep olarak ortaya çıkış sürecinde öne çıkan karakteristik özelliklerinden biri de nasların sadece literal anlamlarını kabul etmeleriydi. Hâricîler Hakem Olayı'nda Kur'ân'da "*Hüküm Allah'ındır*" ifadesinden yola çıkarak kendilerini ve tahkime karışan her Müslüman'ı ilâhî hükme karşı geldiği gerekçesiyle hükmen kâfir saymışlardı. Bu düşüncelerini de Kur'ân'ın literal anlamını esas alarak temellendirmişlerdir. Hâricîler, daha sonraları bu anlayış tarzlarını, düşünce sistemlerinin formu haline getirdiler. Bir anlamda bu bakış açılarını bütün kelâmî doktrinlerine uyarladılar. Diğer bir deyişle Hâricîler kelâm doktrinlerini temellendirmek için Kur'ân'dan bazı âyetleri kanıt olarak almakla birlikte âyetleri, politik görüşleri ile uyumlu hale getirerek anlamlandırdılar. Nitekim Hâricîlerin iman-amel ilişkisi konusunda esas aldıkları kanıtlardan birisi, Bakara sûresi, 2/34. âyette geçen İblis kisasıdır⁴⁷: "*Meleklerle: "Âdem'e secde edin" demiştik, hemen secde ettiler: Yalnız İblis diretti, böbürlendi, nankörlerden oldu.*"⁴⁸ Hâricîler, İblis'in Allah'ın birliğine inanmadığını ancak amelinden dolayı kâfir olduğu anlayışından hareketle, iman sahibi bir mü'minin ameli terk etmesinden dolayı kâfir olacağı yargısına ulaş-

⁴⁵ el-Bağdadî, Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *Kitâbü Üsûli'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 249.

⁴⁶ Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıfî İlmi-Kelâm*, Beyrut, tz, s. 389.

⁴⁷ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/122.

⁴⁸ Bakara, 2/34.

mışlardı. Diğer bir deyişle Hâricîler, büyük günah işleyen herkesin İblis'te olduğu gibi, amellerini terk etmeleri durumunda kâfir sayılmamaları için bir neden bulunmuyordu. Böylelikle de Hâricîler, bu iman anlayışlarından hareketle, kolay bir şekilde, amelleri terk edenlerin dinen kâfir ya da müşrik olduğunu söyleyebilmişler ve büyük günah işleyen bir kimsenin, pişman olup hatasından dönerek tövbe etmediği sürece kanunu helal saymışlardır.

Öte yandan Hâricîlerin bu yargıları Kur'ân'a bütüncül bir yaklaşımdan hareketle ulaşılmış bir hüküm değildi. Onların bu konudaki değerlendirmeleri daha çok zorlamaya dayalı, Kur'ân'ın bir te'viliydi. Çünkü Kur'ân'da amelin önemi vurgulansa da, esasında Kur'ân'da iman ile amel birbirlerinin yerine kullanılan kavramlar değildi. İnançlı bir mü'minin imanını inkâr etmediği sürece, işlediği bir günahından dolayı imanını yetirdiğini beyan eden âyetler bulunmamaktaydı. Hatta Kur'ân, günahkâr mü'minlere hitap ederken onları mü'min kategorisinde görek hitab etmektedir:

*"Ey inananlar, kat kat ribâ yemeyin, Allah'tan korkun ki, kurtuluşa eresiniz."*⁴⁹

*"Ey inananlar, sarhoşken namaza yaklaşmayın ki ne dediğinizi bilesiniz..."*⁵⁰

Kur'ân ameli, iman anlamında kullanmamakla birlikte iman ile birlikte amele de büyük değer vermektedir. Nitekim bazı âyetlerde imanun hemen ardından amel de zikredilmiştir:

*"İnanıp iyi işler yapanlara-bundan böyle (kötülüklerden) korunup inandıkları ve iyi işler yaptıkları, sonra (yasaklardan) korunup (onların yasaklığına) inandıkları ve yine korunup iyilik ettikleri takdirde yediklerinden ötürü bir günâh yoktur. Allah güzel davrananları sever."*⁵¹

*"Asra andolsun ki, insan ziyândadır. Ancak inanıp iyi işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve birbirlerine sabrı tavsiye edenler ziyânda değildir."*⁵²

*"İnanan ve iyi işler yapanlara nimeti bol cennetler vardır."*⁵³

⁴⁹ Al-i İmrân, 3/130.

⁵⁰ Nisa, 4/43.

⁵¹ Mâide, 5/93.

⁵² Asr, 103/1-3.

⁵³ Lokmân, 31/8.

Ancak bu âyetlerde dikkat çeken hususus iman ve amelin birbirlerinin yerine kullanılmamış olmasıdır. Söz konusu âyetlerde amel, iman kelimesinin ardından kullanılmaktadır ve iman ile amel arasında bir ayırım yapılmaktadır. Dolayısıyla da Kur'ân'dan hareketle bir yargıya ulaşılacak istendiğinde konuyla ilgili bütün âyetleri göz önünde bulundurarak hareket etmek gerekir. Nitekim Kur'ân'da va'd âyetlerinin yanı sıra va'id âyetlerinin de bulunduğunu unutmamak gerekir. Hâricîler ise inanç meselelerine ilişkin değerlendirmelerinde, çoğu zaman, va'd âyetlerini esas almış gibidirler. Onların sadece va'id âyetlerini iman doktrinlerinde esas almaları ise ameli imanun bir parçası olarak görmelerine yol açmış ve büyük günah işleyen her mü'mini din dışına itmelerine yol açmıştır.

b. Mürtekib-i Kebîre Meselesi

Hz. Ali'nin dördüncü halife olmasının ardından yüz yüze geldiği en önemli sorunlardan biri, Hz. Osman'ın katillerinin yakalanması meselesiydi. Kur'ân'a göre kasten bir Mü'mini öldürmenin cezası ebedi olarak cehennemdi. Bu durumda Hz. Osman'ın katillerinin durumu ve hükmü ne olacaktı? Onlar Kur'ân'da bildirildiği üzere Hz. Osman'ı kasten mi öldürmüşlerdi? Bu tarz sorular, özellikle Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından Mü'minlerin zihnini meşgul eden ve çözüm bekleyen sorulardı.⁵⁴

Ancak, "mürtekib-i kebîre" meselesinde, kalamî sayılabilecek ilk tartışmalar, çok sayıda Müslüman'ın hayatını kaybettiği, Cemel ve Sıffin savaşlarının ardından gün yüzüne çıkmaya başladı. Büyük günah işleyen kimsenin mü'min mi, kâfir mi yoksa fasık mı olduğuna ilişkin olarak meydana gelen sıcak tartışmalarla birlikte, üç farklı anlayış ortaya çıktı: Hâricîler, tahkim olayından sonra, her büyük ya da küçük günah işleyen kâfir olduğuna inandı. Onların bu katı ve indirgemeci din anlayışına karşılık Mu'tezile, bu durumda olan bir kimsenin ne mü'minin ne de kâfir addedilebileceğini ileri sürdü. Mu'tezile, büyük günah sahibi için iman ile küfür arasında orta bir yer belirlemişti ve bu durumda olanları fasık olarak nitelendiriyordu.⁵⁵ Hâricîlerin bu konudaki katı din anlayışlarına bir tepki olarak diğer bir düşünce akımı daha ortaya çıktı ve

⁵⁴ A. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge, 1932, s.37.

⁵⁵ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/ 45,48; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, s. 72.

Mürcie adını aldı.⁵⁶ Mürcie, büyük günah sahibi bir kimsenin ne Hâricîlerde olduğu gibi kâfir addedilebileceğini ne de Mu'tezile de olduğu gibi fasık olarak nitelendirilebileceği görüşündeydi. Mürcie, bu konuda orta yerde durdu. Büyük günah işleyenlerin nihai hükmünü Allah'a havale etmekle yetindi.⁵⁷

Mürtekib-i kebîre/büyük günah meselesinde bu üç yaklaşım içerisinde en katı görüş, Hâricîlerindi. Hâricîler, fikir planında bir mezhebe dönüştükten sonra farklı fırka ve gruplara ayrıldı. Ancak bütün Hâricî fırkaların üzerinde ittifak ettiği ve savunduğu görüş, büyük günah işleyen bir kimsenin kâfir olduğuydu.⁵⁸

Esasında, Hâricîlerin büyük günah işlemenin bir mü'mini dinden çıkardığı şeklindeki katı ve indirgemeci din anlayışları, onların iman doktrinlerinin kaçınılmaz bir sonucuydu. Hâricîler Ehl-i sünnet anlayışında olduğu gibi iman ile ameli birbirinden ayırmamıştı. Hâricîler, iman tanımlarının bir gereği olarak ameli, iman yerine koydular ve dinden çıkmak için büyük ya da küçük bir günah işlemeyi yeterli gördüler.

Hâricîlerin mürtekib-i kebîre meselesindeki görüşleri başlangıçta Sıffîn savaşında tahkim olayının bir skandala dönüşmesinin ardından ortaya çıkan ve onların siyâsî iktidara karşı başkaldırılarının bir gerekçesi niteliğindedir.⁵⁹ Ancak Hâricîler bu görüşlerini zamanla daha da geliştirdiler. Naslara dayalı kelâmî bir doktrin haline getirdiler.⁶⁰ Nitekim onların bu konuda esas aldıkları temel dayanaklarından biri, Kur'ân'da Maide sûresi 5/44. âyette geçen: "...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte kâfirler onlardır."⁶¹ buyruğuydu. Hâricîler, tahkim olayını kabul etmekle bu âyetin hükmüne aykırı hareket ettiklerini ve ilâhî hükme aykırı hareket ettikleri için de büyük günah işleyip kâfir olduklarını sanmışlardır. Bir anlamda, Hâricîler bu âyette geçen "kim" (men) kavramını literal anlamına uygun olarak değerlendirerek fasık dahi olsa küçük-büyük günah işleyen her mü'minin kâfir olduğuna hükmetmişlerdir. Nitekim on-

⁵⁶ A. J. Wensinck, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁷ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/139; İmam Mâtüridî, *Kitabü't-Tevhid*, (çev. Hüseyin Sudî Erdoğan), İstanbul, 1981, s. 500.

⁵⁸ A. J. Wensinck, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1385/1965, III/334; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 1966, V/279.

⁶⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Mısır, 1907. VIII/334-338.

⁶¹ Mâide, 5/44.

ların bu anlayışı, Kur'ân'ın Nisâ sûresinde geçen: "Eğer (karı-kocanın) aralarının açılmasından endişe duyarsanız, erkeğin âilesinden bir hakem ve kadının âilesinden bir hakem gönderin. Bunlar uzlaştırmak isterlerse, Allâh onların(karı-kocanın) arasını bulur. Çünkü Allâh (herşeyi) bilendir, haber alandır."⁶² mealinde ki âyetiyle de çelişmektedir. Çünkü bu âyet, açık bir şekilde, bir insanın iki kişi arasında hüküm verebileceğine delâlet etmektedir. Dolayısıyla Hâricîler bu örnekte olduğu gibi her ne kadar kelâmî doktrinlerini naslara dayalı olarak temellendirmiş olsalar da, Kur'ân'ı doğru bir şekilde anlamlandırma hususunda sorun yaşamışlardır.

Kur'ân, Hz. Peygamber'in risâleti sûresinde Müslümanların ihtiyaçlarını giderecek ve zaman içerisinde ortaya çıkan yeni durumlara ve sorunlara çözüm olacak şekilde bir süreç içerisinde indirilmiştir. Kur'ân'da herkesin kolaylıkla anlayabileceği muhkem âyetler olduğu gibi te'vili gerektiren müteşâbih âyetler de bulunmaktadır. Hâricîlerin, Kur'ân'ın bu yönünü hiç dikkate almadıkları görülmüyor. Onların Kur'ân âyetlerinin sadece bir kısmına yönelmeleri ve bu suretle de bir düşünce sistemi kurmaya çalışmaları, İslâm'ı farklı şekilde anlamalarına yol açmıştır. Nitekim Hâricîlerin büyük günah işleyen bir mü'minin kâfir olduğuna dayanak olarak aldıkları, "...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte kâfirler onlardır." mealindeki âyet, Maide sûresinde geçen ilgili âyetin tamamını oluşturmamaktadır. Bu âyet, siyak ve sibak ile birlikte değerlendirildiğinde ise doğrudan mü'minleri konu etmediği görülmektedir. Bu âyetin tamamı şu şekildedir:

"Gerçekten Tevrat'ı biz indirdik, onda yol gösterme ve nûr vardır. İslâm olmuş peygamberler, onunla yahudilere hüküm verirlerdi, kendilerini Tanrıya vermiş zâhidler ve âlimler de "Allah'ın Kitâbını korumakla görevlendirildiklerinden onunla (hüküm verirlerdi) ve onu gözetip kollarlardı. (Ey hâkimler), insanlardan korkmayın, benden korkun ve benim âyetlerimi az bir parayla satmayın! Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte kâfirler onlardır."⁶³

⁶² Nisâ 4/35; Mâide sûresi 5/95. âyette de insanın hakemliğine dair şu ifadeler yer almaktadır. "Ey inananlar, ihramda iken av öldürmeyin. Sizden kim kasden onu öldürürse, öldürdüğünün dengi olan bir hayvan cezası vardır ki (bu, öldürülene denk olduğuna) içinizden iki âdil kişinin karar vereceği, Ka'be'ye varacak bir kurban; yahut yoksullara yedirme şeklinde keffâret; ya da buna denk oruçtur. Tâ ki böylece (o insan), yaptığı işin vebâlini tadsın. Allâh, geçmişi affetmiştir. Kim düşmanlık ederse Allâh ondan öc alır. Allâh, dâimâ gâliptir, öç alandır."

⁶³ Mâide, 5/44.

Dolayısıyla Hâricîlerin bir mü'mini tekfir ederken dayanak olarak aldıkları bu âyette bizzat sözü edilen kimseler Müslümanların kendileri değildir. "Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, işte kâfirler onlardır." ifadesinin doğrudan muhatabının Ehl-i Kitab olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Nitekim Maide süresi 47. âyette: "İncil sahipleri, Allah'ın onda indirildiği ile hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, yoldan çıkmışlardır."⁶⁵ şeklinde geçen ifadelerde, Allah'ın hükmüne aykırı hareket etmeleri durumunda yoldan çıkan bir topluluk olarak sözü edilenler yine Ehl-i Kitab'tır.

Hâricîlerin büyük günah sahibi bir mü'mini kâfir sayarken esas aldıkları diğer bir âyet ise Sebe' sûresi 17. âyette geçen: "Nankörlük ettiklerinden ötürü onları böyle cezalandırdık; biz nankörden başkasını cezalandırmıyız?"⁶⁶ ifadeleridir. Hâricîler, bu âyet gereğince hatasından dolayı ceza gören her mü'mini kâfir addedmişlerdir. Bununla birlikte Hâricîler, Nisa sûresi 93. âyette "Her kim bir mü'mini kasden ölürürse-onun cezâsı-içinde süreklî kalacağı cehennemdir..."⁶⁷ şeklindeki ifadelerin kendilerini desteklediğini öne sürmüşlerdir. Hâricîler, fâsık'ın ceza almasını onun kâfir olması ile ilişkilendirmişler ve fâsıkların iman ehli olmadıklarını ve kâfir olduklarını kabul etmişlerdir. Ancak burada "kasten öldürme" ifadesini iyi değerlendirmek gerekir. Nitekim İbn Abbas bu âyette geçen kasten öldürme'ye "katlini helal kılarak" şeklinde bir açıklama getirmiş ve Hâricî mantığını zayıflatmıştır.⁶⁸

Kur'ân'ın bütünlüğünü dikkate alınarak, bütüncül bir yaklaşımla konuya baktığımızda Kur'ân, ne her ceza gören mü'min kâfir olduğundan söz eder ne de ceza gören bir mü'minin ebedi olarak cezalandırılacağını bildirir. Kur'ân, Hâricîlerin aksine, inandıktan sonra doğru yoldan sapanların hatalarından pişmanlık duymamaları halinde bile, onları kâfir olarak damgalamaz. Bu durumda olanları sadece zalimlikle suçlar: "...İnandıktan sonra fasık adı (inanana "fasık" demek), ne kötü şeydir! Kim tevbe etmezse, işte onlar, zâlimlerdir."⁶⁹

⁶⁴ Râzî, *Mefâthû'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981, XII/ 6-7

⁶⁵ Mâide, 5/47.

⁶⁶ Sebe', 34/17.

⁶⁷ Nisâ, 5/93.

⁶⁸ İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, *el-Akâidetü'n-Nizâmiyye*, İstanbul, tz. s. 88.

⁶⁹ Hucurât, 49/11.

Hâricîlerin fasık kavramından yola çıkarak hata işleyen bir mü'min'in durumunu kâfirle eşitlemeleri Kur'ân'ın ruhuna aykırı düştüğü gibi Kur'ân'ın iman ehli olan bir mü'mine verdiği değerle örtüşmemektedir. Hâricîlerin bu noktada yanlış bir mantıktan hareketle yanlış bir zihniyet geliştirdikleri söylenebilir. Oysaki Kur'ân'a göre, her ceza gören kâfir sayılmadığı gibi ebedi olarak cezalandırılacaklarından da söz edilmemektedir. Aksine Kur'ân: *"Kim iyilik getirirse, ona o (getirdiği)nin on katı vardır. Kim kötülük getirirse, sâdece onun dengiyle cezalandırılır, onlar haksızlığa uğratılmazlar."*⁷⁰ Artık kim zerre ağırlığınca hayır yapmışsa onu görür. Ve kim zerre ağırlığınca şer yapmışsa onu görür. (insan ameli gösterilir, insan yaptığını görür)"⁷¹ ifadeleriyle işlenen iyilik ve kötülüklerin karşılığının eksiksiz olarak verileceğini bildirmektedir. Bununla birlikte Nisâ sûresi 4/116. Âyette ise Yüce Allah: *"Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını başışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için başışlar..."* buyurarak bir mü'min'in şirk dışında kalan günahlarının affedebileceği konusunda açık kapı bırakmıştır.⁷² Buna rağmen Hâricîler bu konuda sadece vaîd ayetleriyle yetinmişler ve Allah'ın merhametini ve başışlayıcılığını dile getiren âyetleri göz ardı etmişlerdir. Bu konuda kendi ideolojilerine hizmet edebilecek ve meşru saymadıkları siyâsî otoriyeye karşı ellerini güçlendirecek dinamik ve indirgemeci bir iman anlayışı geliştirmişlerdir. Ancak bu konuda Kur'ân'ın Allah'a iman eden ve ondan sakınan günahkâr mü'minlerin başışlanabileceğine dair açık kapı bıraktığını unutmamak gerekir. Kur'ân bir mü'minin amellerinin ancak kâfir olarak ölmesi durumunda geçersiz sayılabileceğini bildirmiştir: *"Onlar ki inandılar, sonra inkâr ettiler; daha sonra yine inandılar, yine inkâr ettiler, sonra inkârları arttı; işte Allah onlara ne başışlayacak, ne de doğru yola iletecektir."*⁷³ ...Sizden kim dinden döner ve kâfir olarak ölürse, işte onların bütün yaptıkları dünyâda da ahirette de boşa çıkmıştır ve onlar, ateş halkıdır, orada sürekli kalacaklardır."⁷⁴

⁷⁰ En'âm, 6/160.

⁷¹ Zelzele, 99/7-8.

⁷² Kurtubî, büyük günah işlemenin bir mü'mini dinden çıkarmadığını bu âyetten hareketle temellendirmeye çalışmaktadır. Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, tahk. Ebû İshâk İbrâhim İtfeyyîş, ts-ys, V/386

⁷³ Nisâ, 4/137.

⁷⁴ Bakara, 2/217.

Dolayısıyla da Hâricîlerde olduğu gibi günah işleyen bir mü'mini kâfirlikle damgalamak ve dinden uzaklaştırmak pek mümkün gözükmemektedir. Kur'ân'a göre bir mü'min'in işlediği günah ancak karşılığını göreceği bir cezayı hak etmesine neden olur. Hatasından dönüp ölüm gelmeden önce tevbe etmesi durumunda ise Allah'ın kullarını bağışlaması mümkündür.

c-el-Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyi ani'l-Münker:

el-Emri bi'l-ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-münker/iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırma, İslâm'ın Müslümanlar için vaz'ettiği ve bir toplumda saadet ve huzurun devamı için gerekli gördüğü dinî ve ahlâkî bir ilkedir. Bu husus Kur'ân da: *"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz; iyiliği emreder, kötülükten men'edersiniz ve Allah'a inanırsınız..."*⁷⁵ şeklinde beyan edilmiştir. Hz. Peygamber'de (sav) Kur'ân'ın bu emri doğrultusunda kötülüklerle mücadeleyle: *"Sizden bir kötülüğü gören, onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle düzeltsin; buna da gücü yetmezse kalbi ile buğzetsin; ama bu, imanun en zayıfıdır."*⁷⁶ sözleriyle iman ile ilişkilendirmiştir.

Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in bu çağırısı, Müslümanlara iyiliği tavsiye etme ve kötülüklerden sakındırma konusunda bir görev ve sorumluluk yüklemiştir ve İslâm'ı toplumun vicdanı haline getirmiştir. Bu ilkenin Kur'ân'ın önemle üzerinde durduğu bir ilke olduğu konusunda, İslâm kelâmcıları fikir birliği içerisinde. Ancak bu ilkenin kimler tarafından ve ne şekilde uygulanacağı meselesine gelince, kelâmî mezhepler birbirinden farklı görüşlere sahiptirler. Diğer bir deyişle Kur'ân'ın bu emri, kadın erkek her mü'mini kapsayan bir görev midir? Yoksa bu ilke, amacına ulaşabilmesi için ehliyetli ve liyâkatli bir grubun mu icra etmesi gerekir?

Ehl-i Sünnet'e göre, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırma görevini üstlenenler emir ve nehyin usulünü bilen bilgili ve ehil kimseler olmalıdır.⁷⁷ Ancak Hâricîler, ne pahasına olursa olsun her koşul ve şartta bu ilkenin uygulanması taraftarı olmuşlardır. Ehl-i Sünnet'in yaklaşımında olduğu gibi İslâm toplumunda fitne ve fesattan kaçınmak için, bu ilkenin uygulanmasında mutedil bir çizgi izlememişlerdir. Aksine, Hâricîler bu il-

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/110

⁷⁶ Müslim, "İman", 78; Ebû Dâvud, "Salât", 232.

⁷⁷ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Kahire, 1967, II/409.

keyi, hiçbir koşula bağlı kalmadan uygulamaya koymuşlardır.⁷⁸ Hâricîlere göre, bu görevi, her Hâricî yerine getirmekle yükümlüdür. Hâricîlerin bu anlayışları esasında onların karakterlerini yansıtmaktadır. Çünkü Hâricîler, Hz. Ali'den kopma sürecinde, Hz. Ali'nin bütün çabalarına rağmen ikna olmakta zorlanan ve her zaman kendi fikir ve düşüncelerini en geçerli ve en doğru olarak gören asî ve isyankâr bir topluluktu.

Hâricîler, Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra, siyâsî koşulların etkisiyle ileri sürdükleri ve savundukları fikir ve görüşlerini daha da ileriye taşıdılar ve dinî temellere dayalı bir inanç sistemi haline getirmeye çalıştılar. Ancak Hâricîler ortaya çıkışlarından sonra bir akide haline getirdikleri görüşlerini, şiddete dayalı bir propaganda malzemesi yaptılar. Çünkü Hâricîler, kendilerini İslâm toplumunda siyâsî, ahlâkî ve amelî alanda, dinin emir ve yasaklarını fiilen yaşatma ve uygulamada sorumlu görüyordu. Hâricîlere göre, Hz. Osman ve Hz. Ali hata etmiş ve büyük günah işlemişti. Onların hilâfetleri döneminde ortaya çıkan yolsuzluklarla mücadele etmek ise onlar için dinî bir görevdi. Ayrıca dinî yaşamda görülen bozulmanın durdurulması gerekiyordu. Böylelikle Hâricîler, kendilerini seçilmiş bir topluluk olarak gördüler ve İslâm toplumunda ortaya çıkan bütün sorunlarla mücadeleye kendilerini adadılar. Nitekim İbn Abbas'ın Harûra'da toplanan Hâricîleri ikna çabaları önemli bir sonuç vermiş ve yarıya yakını geri dönmüştü. Geride kalanlar ise tek amaçlarının İslâm'ın iyiliği emretmek ve kötülüklerden sakındırma ilkesini bu dünyaya yaymak olduğunu bildirmişler ve geri dönmeyi reddetmişlerdir.⁷⁹ Dolayısıyla bu ilke, onların bir mezhep halini almalarında ve kendi fikir ve düşüncelerini yaymada bir şemsiye olmuştur. Nitekim Hâricîlerin düşünce sistemlerinde önemsedikleri iki önemli ilke vardı. Bunlardan biri cihad diğeri ise Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker di.⁸⁰

Hâricîlerin "*Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker*" anlayışları esasında onların cihad doktrinlerine bağlı olarak şekillenmiş ve pratiğe dönük katı ve kurul tanımaz bir ilkeydi. Ancak cihad, literal olarak "*mücadele etme*" anlamına gelmektedir. Hâricîlerin anladığı tarzda sadece silahlı mücadele ya da şiddete dayalı mücadeleyle ilişkili değildir. Nitekim Hz.

⁷⁸ Mehmet Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşliliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXIII, Ankara 1978, s. 163.

⁷⁹ et-Taberî, *a.g.e.*, V/74-75; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III/328.

⁸⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I/141.

Peygamber (sav) bu kavramı, belirli bir davranışla sınırlandırmamıştır. Bu kavramı geniş anlamıyla ele alarak bilgiye ulaşma çabasını da cihad olarak görmüştür. Kur'ân'da da cihad, sadece silahlı mücadele ile sınırlandırılmamıştır. İnsanın kendi nefesine ve şeytanın saptırmasına karşı mücadelesi de cihad olarak görülmüştür:

"...İnsanlar arasında adâletle hükmet; heva ve hevesine uyma, sonra seni Allah'ın yolundan saptırır."⁸¹

"Şeytan, sizin düşmanınızdır, siz de onu düşman tutun..."⁸²

Dolayısıyla Hâricîler "cihad" kavramını, bu geniş anlamıyla ele almayıp sadece askeri mücadeleyi kapsayacak şekilde daraltmışlardır.

Hâricîlerde cihad, bir bilgiye ulaşmak için sarf edilen uğraş ve çaba değil, silahlı mücadeleye dayalı olarak gerçekleştirilen erkek ve kadın her Müslümanın bireysel olarak yükümlü olduğu dinî bir görevdi. Hâricîler, Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker faaliyetlerini, bu cihad anlayışlarına paralel olarak uygulamaya koymuşlardı. Bir bakıma Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker görevi, Hâricîler için kendi ideolojilerini savunma ve kelâmî öğretilerini, kendileri dışında kalan diğer Müslümanlara zorla benimsetme anlamına geliyordu. Ancak İslâm'ın mü'minlerin özellikleri arasında saydığı bir görev olan Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesinin iki önemli özelliği vardı: Bunlardan biri, dini iyi bilme ve dini konularda derin bir anlayış ve kavrama gücüne sahip olmaktı. Diğeri ise, bu ilkenin nasıl ve hangi yöntemle gerçekleştirileceğine dair ince bir anlayış ve tecrübeyle ilişkiliydi. Ancak Hâricîler, ne yapı olarak buna müsait bir topluluktu ne de yeterli bir bilgi ve donanımına sahiplerdi. Hâricîler, karakter ve kişilik olarak genellikle cahil ve dar görüşlüydü. Kabilevî değerlere sıkı sıkıya bağlı bir topluluktu.⁸³ Dolayısıyla Hâricîlerin bu ilkenin uygulanması konusunda son derece sert ve katı bir tutum içinde olmaları, bedevî yaşamlarından gelen özellikleri ve alışkanlıkları ile ilişkiliydi. Ayrıca onların İslâma girmeden önce kabilevî savaşların hüküm sürdüğü bir ortamda yetişmiş olmaları karakterlerine etki etmişti. Bu nedenle de onlar şehirlerde yaşayanlara nazaran daha sert mizaçlı, savaş ve şiddet yanlısı olabiliyorlardı.⁸⁴ Hâricîlerin diğer bir özelliği ise İslâm düşünce ta-

⁸¹ Sâd, 38/26.

⁸² Fâtır, 35/6.

⁸³ Sönmez Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, cilt: 4, sayı: 4, Ankara 2001, s. 20.

⁸⁴ Sönmez Kutlu, *a.g.m.*, s. 19-20.

rihinde Müslümanlığı sadece kendilerine ve kendileri gibi düşünenlere özgü bir din haline getirmeleriydi. Nitekim Hâricîler, “*Dâru’l-İslâm*” ve “*Dâru’l-Harb*” şeklinde İslâm coğrafyasını iki ayrı bölgeye ayırmışlardı. Buna göre, Hâricîlerin yaşadığı bölgelerinin dışında kalan yerler, savaş ve küfür bölgesiydi.

Hâricîler, kendileri gibi düşünmeyen her Müslüman’ın kanını ve malını helal kılan bir din anlayışına sahipti. Kendilerine katılmayan ya da din öğretilerini kabul etmeyen her Müslüman, kendileri için potansiyel bir düşmandı. Hâricîler kendilerine karşı çıkan ya da katılmayan bir Müslüman’ı yargılamadan öldürebiliyorlardı.⁸⁵ Hâricîler, bu idealleri uğruna İslâm’a büyük hizmetleri olan Abdullah b. Habbab b. Eret’i, hamile olan hanımının gözleri önünde öldürmüşlerdir ve bununla yetinmeyip, daha sonra hamile olan eşini de katletmişlerdir.⁸⁶ Hâricîlerin Abdullah b. Habbab b. Eret’i öldürmeleri dinî bir gerekçeden dolayı gerçekleştirilmiş bir eylem olmaktan çok başka nedenlerle ilişkili bir durum gibi gözükmektedir. Diğer bir deyişle Hâricîlerin problemi sadece Kur’ân’ı yanlış yorumlama da değildi. Daha da önemlisi kendi siyâsî düşünceleri doğrultusunda Kur’ân’ı yorumlama ve onu istismar etme eğilimleri vardı.

Hâricîlerin “*Emri bi’l-ma’ruf ve nehyi ani’l-münker*” adına ortaya koydukları faaliyet alanları esasında kendi bölgeleri dışında kalan sadece Müslüman kitlelerle sınırlıydı. Nitekim Hâricîler Ehl-i Kitab’a karşı son derece hoşgörülü olmuşlardır. Kendilerinden olmayan Müslümanlara göstermedikleri hoşgörüyü onlara göstermişlerdir. Çelişkili gibi gözükken bu durumun nedeni, onların Kur’ân’ı anlamlandırma tarzlarıydı. Diğer bir deyişle Kur’ân’ı literal anlamına bağlı olarak anlamlandıran Hâricîler, bunun bir sonucu olarak Ehl-i Kitab’a karşı son derece müsamahakâr olabilmüşlerdir. Nitekim Hâricîlerden bir grup, yolda karşılaştıkları bir Müslüman’ı ve bir Hıristiyan’ı sorgulamışlar, Müslüman’ı öldürüp, zimmet-i nebeviyeyi koruma düşüncesiyle Hıristiyanı serbest bırakmışlardır.⁸⁷ Yine bir hurma ağacından düşün bir hurmayı, sahibine ücretini ödemediği için, bir Hâricî, diğer bir Hâricîyi, bu suçundan dolayı orada öldürmüştür.⁸⁸ Dolayısıyla bu örnekler gösteriyor ki, Hâricîler,

⁸⁵ A. J. Wensinck, *a.g.e.*, s. 41.

⁸⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.*, V/288; el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Firak*, s.77.

⁸⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbâr*, Kahire 1963, I/ 196.

⁸⁸ Taberi, *a.g.e.*, V/82; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, III /42; el-Belâzurî, *a.g.e.*, III/141.

Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesini uygulama konusunda son derece ileri gitmişler ve İslâm'ın ruhundan habersiz, cahilce hareket etmişlerdir.

Dolayısıyla Hâricîler, Kur'ân'a oldukça düşkün ve onu çok okuyan, İslâm'ın ameli yönüne sıkı sıkıya bağlılık gösteren cesur ve dindar bir topluk olmakla birlikte, İslâm'ın ruhunu tam kavrayamamış bir topluluktur. Kaldığı bu topluluğun bilgili ve önder kişileri, Cemel ve Sıffin savaşlarında haytlarını kaybetmişlerdi. Onların dar görüşlü ancak cesur bir topluk olmaları ise Müslümanları kâfir ve müşrik şeklinde kategorize etmelerine sebebiyet vermiş ve şiddet yanlısı bir topluluk haline gelmelerine yol açmıştır.

d- Politik Görüşleri

Hâricîlerin günümüzde dikkat çeken en önemli görüşleri hilafet meselesine ilişkin fikir ve düşünceleridir. Hâricîlere göre dindar olan her Müslüman'ın hâlife olma hakkı vardı. Seçilecek olan hâlifenin belli bir soydan ya da tanınmış bir kabileye mensubiyeti gerekmiyordu. Diğer bir deyişle Hâricîler için, seçilecek halifenin, Ehl-i Sünnetin savunduğu gibi, İslâmiyet'in doğuşundan önce Araplar arasında saygın bir kabile olan Kureyş'e mensubiyeti söz konusu değildi. Onların imamaet görüşü, imametin nass ve tayinle olacağını savunan Şia'nın imamet anlayışına da aykırıydı.⁸⁹ Hâricîlere göre hâlife, Kureyş Kabilesi'nden biri olabileceği gibi, başka kabilelere mensup, dindar sıradan bir Müslüman olabilirdi.⁹⁰ Dolayısıyla ilk hâlifenin ve daha sonraki hâlifelerin seçimi esnasında gözetilen kıstaslardan hiçbiri, Hâricîler için geçerli değildi. Hâlife'nin tanınmış bir Arap kabilesinin dışında olması da mümkündü. Bu anlayış bir mevâlfînin dahi halife olmasına imkân tanıyordu. Dolayısıyla da Hâricîlerde seçilecek olan bir imamda aranılan en önemli özellik dindarlık ve samimiyetti.

Hâricîlere göre dünyada bir imamın bulunmaması bile caizdi.⁹¹ Hâricîlere göre, halife tayini farz olan bir husus olmadığı gibi halife olmadan da İslâm toplumunun yönetilmesinde bir sakınca yoktu. İhtiyaç

⁸⁹ İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları* (Çev: M. Saim Yeprem) Marifet Yay., İstanbul, 1994, s. 87.

⁹⁰ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/115-116.

⁹¹ İrfan Abdulhamid, *a.g.e.*, s. 88.

duyulması halinde ise seçilen halifenin, ömrünün sonuna kadar bu görevi yürüteceği şeklinde bir anlayışları bulunmuyordu. Hâricîler, seçilen halifenin doğru yoldan sapması durumunda onun azledilebileceğine ve hilafetten el çekmemesi durumunda ise öldürülünceye kadar onunla savaşılması gerektiğine inanıyorlardı.⁹² Dolayısıyla Hâricîlerin bu hilafet teorileri, yaşadıkları dönemde pek kabul görmeyen yarı-demokratik sayılabilecek bir yönetim şekliydi. Hâricîler, hilafet meselesinde özgün gibi gözükken bu görüşleriyle, halifenin Allah tarafından belirlendiği ve bunun ilâhî bir görev olduğu, şeklindeki Şia'nın hilafet doktrinine karşı çıkmışlardır. Yine Ehl-i Sünnet'in halifenin Kureyş'e ait bir hak olduğu şeklindeki itikadî inancıda kabul etmemişlerdir. Bu durumda Hâricîlerin hilafet doktrinlerinin nasıl ortaya çıktığı merak konusudur. Diğer bir deyişle, Hâricîlerin politik görüşleri, onların Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra, hilafet sorununa bir çözüm amacıyla geliştirdikleri bir yönetim şekli miydi? Yoksa onların bu anlayışlarının arkasında İslâmiyet'ten önceki kültürel değerleri ve gelenekleri mi vardı?

Her şeyden önce Hâricîlerin, halifenin seçimle belirlenmesi gerektiği şeklindeki yarı demokratik sayılabilecek hilafet görüşleri, naslara ya da aklî temele dayalı olarak geliştirilmiş, İslâm toplumunda ortaya çıkan siyâsî sorunlara köklü bir çözüm arayışı değildir. Onların politik görüşleri, temelde İslâm öncesi bedevî kültürüne dayanıyordu.⁹³ Hâricîler, hilafet anlayışlarını, iman doktrinlerinde olduğu gibi başlangıçta nasları esas alarak belirlememişlerdi. Çünkü onlar ilk ortaya çıkışlarında bir slogan haline getirdikleri ve dinî anlayışları için esas aldıkları "*la hükme illa li'lah*" (*Hüküm Allah'ındır*) söylemlerinin gereği olarak, toplumun yönetilmesinde Allah'ın hükmü dışında ne bir lidere ne de siyâsî iktidara gereksinim duymuşlardı. Onlara göre Müslümanların bireysel olarak Allah'ın Kitâb'ına sarılmaları ve Kur'ân'ı hayatlarına aksetmeleri yeterliydi. Yine onların, hükmün sadece Allah'a ait olduğu inançları, tabi olacakları liderin sadece ilâhî kelâmın literal anlamını yüklenebileceğini dikte etmekteydi. Bu teorinin bir sonucu olarak Hâricîler, seçilen imamdan inançlarına bağlı kalmasını ve adaletle hükmetmesini ısrarla istemişler-

⁹² eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/116; el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 73.

⁹³ Watt, *İslâm and The Itagrations of Society*, London, 1961, s. 106.

dir. Bu yoldan sapan bir halife ya da imamın, kişiliğine ve konumuna bakılmaksızın görevine derhal son verilmesi gerektiğine inanmışlardır.⁹⁴

Hâricîlerin hak ve adaletten sapan halifenin görevine son verilmesi gerektiği yönündeki politik görüşleri, Hz. Osman'ın hilafetinin son altı yılındaki uygulamalarıyla da bir ilişkisi vardı. Nitekim bu tarz bir anlayış, Hz. Osman'ın hak ve adaletten uzaklaştığı ve yakınlarını kayırdığı için ilâhî hükme aykırı davrandığı için öldürülmesini meşru hale getiriyordu. Ayrıca bu anlayışa göre Allah'ın hükmünü icra etmeyen bir lidere karşı çıkmak ve ayaklanmak meşruydur.⁹⁵ Bu nedenle Hâricîler, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'in hilafetini meşru saymışlardır. Hz. Osman'ın ise hilafetinin ilk altı yılını kabul etmişlerdir. Hâricîlere göre Hz. Osman, hilafetinin son altı yılında hak ve adaletten ayrılarak yön değiştirmiştir. Hz. Osman'ın hilafetten uzaklaştırılması gerekiyordu. Ancak o görevini sürdürmüştür. Bu nedenle onun öldürülmesi, dinî bir görevdi. Benzer bir şekilde Hâricîler Hz. Ali'nin de tahkim olayından önceki halifeliğini onaylamışlardır. Ancak Hz. Ali'nin tahkimi kabul ettiği için kâfir olduğunu ve sonra tevbe etmediği için de kâfir olarak öldürüldüğüne hükmetmişlerdir.⁹⁶ Hâricîlerin bu tarz hilafet tasavvurları, Hz. Ali'den sonra İslâm toplumunun monarşiyle yöneltildiği şeklindeki inançlarına etki etmiştir. Bu inançlarına dayalı olarak da Hâricîler Emevî ve Abbâsîler döneminde sürekli isyan çıkarmış ve mevcut siyâsî otoriteye karşı çıkarak sürekli ayaklanmışlardır. Müslüman halka baskı ve şiddet uygulamışlardır. Onların halk üzerindeki baskı ve şiddetlerin gerekçesi ise halkın siyâsî otoriteye karşı suskun kalmasıydı.

II. Hâricîler ve Ebû Hanîfe

a-İman Tanımı; İman-Amel Ayrışması

Temel düşünce kategorilerinden biri olan iman, insanın en kararlı eylemlerinden biridir.⁹⁷ İman konusunda benimsen temel bir düşünce, bireyin ya da bir düşünce sisteminin bütün mekanizmasını etkileyebilmektedir. Hatırlayacak olursak, Hâricîlerin iman tanımı, dil ile ikrar ve kalb

⁹⁴ el-Eşarî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1416/1995, I/204; eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/28.

⁹⁵ M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, İz Yay., İstanbul, 1995, I/206.

⁹⁶ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/118.

⁹⁷ Smith, Wilfred Cantwell, *Faith and Belief*, Princeton University Press, New Jersey, 1979, s.33.

ile tasdik'in yanı sıra üçüncü bir unsur olarak ameli de kapsıyordu. Hâricîler, iman tanımlarında dil ile ikrarın yanında inancın gereği olan amel-leri iman tanımına dâhil ettikleri için, amelin terki ya da bir günahın işlenmesi durumunda bir mü'minin küfrünü ilanda tereddüt etmemişlerdir. Ancak Ebû Hanîfe, ameli imanun bir parçası olarak gören Hâricî iman doktrinini, insanın tabiatına ve psikolojisine aykırı görmüştür. Hâricîlerin yaptığı gibi, ameli iman olarak tanımlamamıştır. Ebû Hanîfe, iman ile ameli birbirinden ayırtmış, imanda temel unsurun amel değil, tevhid akidesinin kabulü olduğunu vurgulamıştır. Neticede de tevhidi kabullenen bir kimsenin kâfir sayılmayacağını ileri sürmüştür.⁹⁸ Böylelikle de Ebû Hanîfe iman meselesine geniş bir perspektiften bakabilmiştir.

Ebû Hanîfe'ye göre iman "*lisanla ikrar, dil ile tasdik*" dir. Ebû Hanîfe,⁹⁹ "*Vasiyetü Ebû Hanîfe*" adlı eserinin dışında kendisine atfedilen diğer eserlerinde bu tanıma sık sık tekrarlamıştır. Ancak, Ebû Hanîfe'nin iman tanımı, "*el-Fikhü'l-ekber (II)*" adlı eserinde "*ikrar ve tasdik*" şeklinde geçerken "*el-Âlim ve'l-Müteallim*" adlı eserinde "*dil ile ikrar*" ve "*kalb ile tasdik*" unsurlarının yanı sıra "*marifet*" ve "*İslâm*" unsurları da iman tanımına eklenmiştir.¹⁰⁰ Dolayısıyla Ebû Hanîfe'ye göre, iman "*tasdik, ma'rifet, yakin, ikrar ve islâm*" şeklinde tanımlanmış olmaktadır.¹⁰¹ Ebû Hanîfen'in diğer eserlerinde yer alamayan ancak "*el-Âlim ve'l-Müteallim*" adlı eserinde geçen "*ma'rifet*" ve "*islâm*" unsurları, esasında tasdik'in bir açılımıdır.

Ebû Hanîfe "*Vasiyetü Ebû Hanîfe*" ve "*el-Fikhü'l-ekber(II)*" adlı eserlerinin yanı sıra kendisine atfedilen diğer eserlerinde de iman tanımında, amele yer vermemektedir. Ancak bu, onun Hâricîlerin iman tasavvurlarına karşı çıktığı için ameli önemsemediği ya da Mürcie¹⁰² de olduğu gibi amele gereken değeri vermediği şeklinde anlaşılmalıdır. Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu iman tasavvurunda, dinde, amelden önce imanun geldiği, amelin ise imanun gereği olarak pratiğe yansıdığı düşüncesi vardır. Çünkü Ebû Hanîfe'ye göre namaz, oruç ve hacc gibi ibadetlerin arka-

⁹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (Neş. Mustafa Öz, İman-ı Azam'ın Beş Eseri), İstanbul, 1992, s. 25.

⁹⁹ Ebû Hanîfe, *el-Vasiye*, (Neş. Mustafa Öz, İman-ı Azam'ın Beş Eseri), İstanbul, 1992, s. 72.

¹⁰⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s.18

¹⁰¹ Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁰² Mürcie'ye göre kişi ameli ve ibadetleri sebebiyle değil, ihlâs ve muhabbeti sebebiyle cennete girer. İman, hâlis ve sadık olduktan sonra amelin terkinden dolayı kişi azap görmez. Bk.eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/139-140.

sında her zaman iman vardır. İmanın bir gereği olarak, bir mü'min namaz kılar, oruç tutar ve hacca gider.¹⁰³ Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin iman anlayışının özünde, inanılan değerlerin zihinsel olarak kabulü, kabul edilen inancın dil ile ikrarı ve akabinde de amel ile desteklenmesi vardır. Diğer bir deyişle Ebû Hanîfe, ameli imandan ayırmakla Mürctie de olduğu gibi, amelin gereksizliğini ima etmemektedir. Hâricîlerde olduğu gibi, ameli imana indirgeyen bir anlayış içerisinde olmayan Ebû Hanîfe, iman tanımında, dil ile ikrarla birlikte akla dayalı bir tasdike ve bilgiye yer vermiştir. Bu açıdan Ebû Hanîfe imanda, insanın beşeri katkısını önemsemiş ve imanı, insanın özgür tercihiyle ilişkilendirmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin: "Allah Te'âlâ insanı küfür ve imandan soyut olarak yaratmıştır." "iman ve küfür kulun fiilleridir."¹⁰⁴ ifadeleri, onun bu anlayışta olduğunu göstermektedir. Böylelikle de Ebû Hanîfe iman meselesinde kulun çabasını kabul etmeyen ve insanın bütün fiillerini Allah'a izafe eden cebrî anlayışa¹⁰⁵ da karşı çıkmış olmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin oluşturduğu iman tanımında "ikrar" ve "tasdik" unsurlarının yanı sıra "ma'rifet" ve "İslâm" unsurlarının yer alması, esasında onun, imanun gerçekleşmesinde hem insani yönü hem de ilâhî yönünü dikkate alan kapsamlı bir iman tanımı oluşturduğunu göstermektedir. Çünkü Ebû Hanîfe iman tasavvurunda, inancın gereği olarak inanılan değerlere bilgi temelinde kalben teslimiyeti esas almaktadır. Dolayısıyla, Ebû Hanîfe'nin iman tanımında, dil ile ikrar ve kalb ile tasdik önemli iki unsurdur. Ancak burada kalb kavramını duygusal anlamda değil, akli ve mantıkî ölçülere göre hareket eden zihin anlamında ele almakta yarar vardır.

Ebû Hanîfe "*Risâle-i Osman el-Betî*" adlı eserinde ise Kur'ân'da iman ile salih amelin birlikte geçtiği: "*İman edip, salih amel işleyenler*"¹⁰⁶,

¹⁰³ Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s.17

¹⁰⁴ İsa Doğan, *Mürctie ve Ebu Hanîfe*, s. 135.

¹⁰⁵ Cebriyye göre, kulun hiçbir fiili ve fiil kudreti bulunmamaktadır. Cehm b. Safvân'a göre insan, herhangi bir şeye kadir olmadığı gibi istitâ'at ile de vasıflandırılmaz. Kul, bütün fiillerinde cebr altındadır. Kudret, irâde ve tercihi asla yoktur. Allah cansız varlıkları nasıl yaratıyorsa, kulun fiillerini de aynı şekilde yaratır. Fiillerin onlara nispeti, cansızlara nispeti gibi mecazîdir. Tıpkı 'Ağaç meyve verdi, su aktı, güneş doğdu, güneş battı, gök bulutlandı, yağmur yağdı, dünya sarsıldı' fiillerinde olduğu gibi. Bk. Şehristânî, *a.g.e.*, I/85-86.

¹⁰⁶ Bakara, 2/25, 82, 277

"Kim Allah'a iman eder ve salih amel işlerse..."¹⁰⁷ âyetlerini zikrettikten sonra Hâricî iman doktrinine tepkisini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "Bu âyetlerin birçok benzerleri Kur'ân'da mevcuttur. Buna göre ameli işlemeyen tasdikli kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdik mevcut olur. Ameli terk eden kimse, ameli terkenden dolayı tasdikli kaybetmiş olsaydı, iman ismi ve hürmetinden de çıkmış olurdu. Oysaki zayi edenler, sadece tasdikli zayi etmelerinden dolayı, iman isminden, hak ve hürmetinden uzaklaşıp eski halleri olan şirke geri dönmüş olurlar."¹⁰⁸ Ebû Hanîfe aynı eserinde, kible ehlinin ameli terk etmekle Hâricîlerin iddia ettiği gibi, dinden çıkmayacağını ise şu ifadelerle dile getirmiştir: "Bil ki; benim görüşüm şudur: Kible ehli mü'mindir. Onları terk ettikleri herhangi bir farizadan dolayı imandan çıkmış kabul etmem. İmanla birlikte bütün farizaları işlemekle Allah'a itaat eden kimse bize göre Cennet ehlidir, imanı ve ameli terk eden kimse ise, kâfir ve Cehennemlidir. İmanı bulunduğu halde, farizaların bazısını terk eden kimse, günahkâr mü'mindir. Onun azap görmesi yahut affedilmesi Allah'ın dilemesini bağlıdır. Eğer Allah ona azap ederse, günah işlediğinden dolayı azap eder, günahını, mağfired buyurursa affeder."¹⁰⁹ Böylelikle de iman dairesinden çıkmanın ancak imanı terk etmekle mümkün olabileceğini savunan Ebû Hanîfe, Hâricîlerin, ameli iman olarak gören iman doktrinlerini zayıflatmış olmaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'ye göre: "Amel imandan ayrı, iman da amelden ayrı şeylerdir. Mü'minin birçok zaman bazı amellerden muaf tutulması bunun delilidir. Bu muaflık halinde mü'minden imanun gittiği söylenemez. Âdet gören bir kadın, namazdan muaftır. Fakat ondan imanun kaldırıldığını yahut imanun terk edilmesinin emredildiğini söylemek caiz değildir. Şâri' o kimseye "Orucu terk et, sonra da kaza et," demiştir. Fakat "İmam bırak, sonra kaza et," denilmesi caiz değildir. Fakirin zekât vermesi gerekmez, demek caizdir. Fakat fakirin iman etmesi gerekmez demek caiz değildir."¹¹⁰

Dolayısıyla Ebû Hanîfe imanı amelden ayırmış ve amele bağlı olarak mü'minin imanının artıp eksilmeyeceğini kabul etmiştir. Bu düşünceyle de Ebû Hanîfe Mu'tezile¹¹¹ ve Hâricîlerin iman doktrinlerine karşı

¹⁰⁷ Teğâbun, 64/7; Talâk, 65/11.

¹⁰⁸ Ebû Hanîfe, *Risâletu Ebî Hanîfe ilâ Osman el-Bettî*, (Neş. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eşeri), İstanbul, 1992, s.66.

¹⁰⁹ Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s. 68.

¹¹⁰ Ebû Hanîfe, *el-Vasiye*, s.60.

¹¹¹ Mu'tezile büyük günah işleyeninin durumu konusundaki tavrını düşünce sisteminde esas aldığı prensiplerinden biri olan el-Va'd ve Va'id ilkesi doğrultusunda belirlemiştir.

çıkıştır. Ortaya koyduğu mutedil itikadî görüşleri ise Ehl-i sünnet'in iman doktrininin temellerini oluşturmuştur. Nitekim Ebû Hanîfe'nin akide dair görüşleri Mâtürîdiyye kelâm ekolüne mensup kelâmcılar tarafından benimsenerek günümüze taşınmıştır.

b- Mürtekib-i Kebire

İnsan ontolojik olarak sadece aklî yönü olan bir varlık değildir. İnsan kişisel kararlarında mantıkî ölçülere göre hareket edebildiği gibi duygusal eğilimlerinden de etkilenebilmektedir. Kaygı da duygusal eğilimlerimizden biridir. Bu eğilim ölçülü yaşandığında çoğu zaman insan fayda sağlayabilmektedir. Ancak iyi kontrol edilemediği durumlarda ya da yoğun olarak yaşanıldığında insana faydadan çok zarar getirmektedir. Hâricîler de naslara samimi duygularla bağlanan bir topluluk olsalar da siyâsî ve sosyo-kültürel faktörlerin etkisiyle Kur'ân âyetlerini değerlendirmede sorun yaşamışlardır. Bu durum ise onların dini farklı bir boyutta yaşmalarına yol açmıştır. Nitekim Hâricî kelâm doktrini, başlangıçta saf ve katıksız bir din anlayışından hareketle oluşturulmuştur. Ancak süreç içerisinde gelişen siyâsî olaylar bu kelâm doktrininin yanlış bir yönde gelişmesine ve zorlamaya dayalı bir din anlayışı haline gelmesine yol açmış ve İslâm'ın akidevî esasları üzerinde olumsuz etki bırakmıştır.

Ebû Hanîfe de "*el-Fıkhü'l-Ekber (I)*" adlı eserinde, Hâricî kelâm doktrininin Müslümanlar üzerinde bıraktığı tahribatı dikkate almış olsa gerek, ilk konuyu Hâricîlerin büyük günah işleyenlerin kâfir olduklarını belirten ilkelerine ayırmıştır. Ebû Hanîfe büyük günah meselesine dair görüşlerini naklî ve aklî kanıtlarla temellendirme yoluna gitmiştir. Ebû Hanîfe'nin bu konudaki dayanaklarından biri, Kur'ân'da, adam öldüren ve zina eden kişilerde imanın kaldırılmadığını ifade eden âyetlerdir. Nitekim Ebû Hanîfe "*el-Âlim ve'l-Müteallim*" adlı eserinde Hâricîlerin Mürtekib-i kebire meselesindeki tezlerini destekleyen "*Mü'min zina edince, başından gömleğinin çıkarıldığı gibi, îmanı da çıkarılır, sonra tevbe edince îman kendisine iade edilir*"¹¹² hadisini Kur'ân'a aykırı bularak, Kur'ân'da zina eden ve adam öldüren bir mü'minde iman vasfının kaldırılmadığından

tır. Mü'tezile'ye göre göre bir mümin, dünyada tâat ve tövbe üzere ayrılırsa sevabı hak eder. Bir büyük günah (kebîre) işlemiş ve tövbe etmeden ölürse de, sonsuza kadar cehennemde kalır. Bk. eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I/45.

¹¹² Bk. Ebû Davud, "*Sünne*", 15; et-Tirmizi, "*İman*", 11.

hareketle işlenen bir günahın bir mü'minin imanına zarar vermediğini ileri sürmüştür. Ebû Hanîfe göre: "Allah'ın peygamberi, Allah'ın kitabına muhalefet etmez, Allah'ın kitabına muhalefet eden kimse de Allah'ın peygamberi olamaz. Onların rivayet ettikleri bu haber Kur'ân'a muhaliftir. Çünkü Allah; Kur'ân-ı Kerîm'de "Zina eden kadın ve erkek..."¹¹³ âyetinde zâni ve zâniyeden iman vasfını nefyememiştir. Keza, "Sizden fuhşu irtikâp edenlerin her ikisini de..."¹¹⁴ âyetinde Allah "sizden" kaydı ile Yahûdî ve Hristiyanları değil, Müslümanları kastetmektedir. O halde Kur'ân-ı Kerîm'in hilafına, Hz. Peygamber'den hadis nakleden herhangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber'i reddetmek veya tekzip etmek demek değildir. Bilakis, Hz. Peygamber adına bâtilı rivayet eden kimseyi reddetmek demektir."¹¹⁵ Böylelikle de Ebû Hanîfe Kur'ân'ın özüne olan bağlılığını ortaya koymuş ve hadisleri değerlendirirken esas aldığı ölçü ve yöntemi de belirlemiştir.¹¹⁶

Ebû Hanîfe, bir mü'minin günahından dolayı kâfir addedilerek, ahirette ebedi olarak Cehennemde kalacağı yönündeki Hâricî doktrinini kabul etmiştir. Ebû Hanîfe insanları üç kısma ayırmıştır; Peygamberler ve peygamberlerin bildirdiği kimseler cennetliktir. İkinci kısım insanlar ise cehennemlik olduklarına inanılan müşriklerdir. Üçüncü kısım ise tevhid ehli insanlardır. Ebû Hanîfe bu son sınıfta yer alanlara ilişkin görüşünü ise Kur'ân'dan hareketle: "Biz bu konuda tevakkuf ederiz, onların cennet ve cehennem ehli olduklarına şahadet etmeyiz. Onlar için ilâhî affı ummakla birlikte, azaba çekileceklerinden de korkarız. Onlar, Allah'ın buyurduğu gibi "İyi ameli, kötü bir amelle karıştırmışlardır, olur ki Allah onların teobelerini kabul eder."¹¹⁷ deriz ve Allah'ın onları affedeceğini umarız. Keza, "Allah şüphesiz ki, kendisine şirk koşulmasını affetmez. Ondan başkasını dileyeceği kimse için affeder."¹¹⁸ buyrulmuştur. Bunun için günah işleyenlerin günah ve hatalarının neticesinden korkarız."¹¹⁹ ifadeleriyle ortaya koymuştur. Bu görüşüyle Ebû Hanîfe, Hâricîlerin ameli terk etmesinden dolayı bir mü'mini imandan uzaklaştıran kelâmî doktrine karşı çıkmıştır. Aynı zamanda Mürcie'nin

¹¹³ Nur, 24/2.

¹¹⁴ Nisâ 4/16.

¹¹⁵ Ebû Hanîfe el-Âlim ve'l-Müteallim, ss. 24-25

¹¹⁶ Ramazan Altıntaş, "Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) Akıl-Vahiy Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2 : 1 (2004), s.17.

¹¹⁷ Tevbe, 9/102.

¹¹⁸ Nisa, 4/48.

¹¹⁹ Ebû Hanîfe el-Âlim ve'l-Müteallim, s.23-24.

ameli önemsemeyen tutumundan pek hoşnut da değildir. Çünkü Ebû Hanîfe günah işleyen bir kimsenin Allah'ın azabından çekinmesi gerektiğini ısrarla savunmaktadır.¹²⁰

Ebû Hanîfe, Hâricîlerin ideolojileri uğruna kendilerinde olmayan Müslümanları kâfir sayarak kadın erkek, çocuk ve yaşlı ayrımı yapmadan din adına insanlara şiddet uyguladıkları ve Müslümanların kanlarını akıtmaktan çekinmedikleri ve kendilerinden olmayan bir mü'minin malını helal sayıp yağmaladıkları gergin bir dönemi bizzat yaşamıştır. Nitekim Ebû Hanîfe, Hâricî kelâm doktrininin en önemli ilkelerinden biri olan, büyük günah işleyen bir kimsenin bu günahından dolayı kâfir addedileceği şeklindeki görüşlerine karşı çıktığı için, Hâricîlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Bir gün 70 kadar Hâricî kılıçlarını çekerek Ebû Hanîfe'ye gelmiş ve aralarında şu tartışma geçmiştir:

Hâricîler:

- Ebû Hanîfe, ey bu ümmet'in düşmanı ve şeytanı! Seni öldürmek bizler için yetmiş yıl cihad etmekten daha önemlidir.

Ebu Hanife:

- Kılıçlarımızı kınına koyun, parıltıları beni korkutuyor.

Hâricîler:

- Biz kılıçlarımızı senin kanıyla kınalamak istiyoruz, dediler.

Ebu Hanife:

- Sorun da konuşalım, deyip sorunu konuşarak çözmeyi önerdi.

Hâricîler teklifi kabul edip:

- Mescidin kapısında iki cenaze var. Biri şarap içmiş, şarapta boğularak ölmüş bir adam. Diğeri de zina etmiş, gebe kalınca kendini öldürmüş bir kadın. Bunlar hakkında ne dersin?

Ebu Hanife:

- Bunlar hangi dinden? Yahûdî, Hıristiyan yahut Mecusî mi?

Hâricîler:

- Hiçbiri değil. Bunlar Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in (sav) O'nun kulu ve Rasulü olduğuna inanan dindendir.

Ebu Hanife:

- Kelime-i Şehadet imanın kaçta kaçdır? diye, sordu.

Hâricîler:

- İman bir bütündür, parça parça olmaz, diye cevapladı.

¹²⁰ eş-Şehristânî, a.g.e., I/141, 146.

Ebu Hanife:

- İşte bunların Mü'min olduğunu kendiniz de kabul ediyorsunuz, dedi.

Hâricîler:

- Senden öğrenmek istiyoruz, bunlar cennetlik mi cehennemlik mi? diye sordu.

Ebu Hanife şöyle dedi:

"Bu meselede ben o ikisinden daha büyük suç işleyen kavim hakkında İbrahim Peygamber'in söylediğini derim: *"Kim bana uyarırsa o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, artık sen gerçekten çok bağışlayan pek çok esirgeyensin."* Keza o ikisinden daha büyük günah işleyen topluluk hakkında İsa'nın (a.s.) söylediğini derim: *"Eğer kendilerine azap edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır (dilediğini yaparsın.). Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin."*¹²¹ Yine onlar hakkında Allah'ın Nebisi Hz. Nuh'a (a.s.) kavmi, *"Sana düşük seviyeli kimseler tabi olup dururken, biz sana iman eder miyiz hiç!"*¹²² dedikleri zaman Hz. Nuh'un *"Onların yaptıkları hakkında bilgim yoktur. Onların hesabı ancak Rabbime aittir. Bir düşünseniz! Ben iman eden kimseleri kovacak değilim. Ben apaçık bir uyarıcıyım."*¹²³, *"Sizin hor gördüğünüz kimseler için, Allah onlara asla hiçbir hayır vermez."* diyemem. Allah onların içlerindeki daha iyi bilir. Böyle bir şey söylersem o zaman ben gerçekten zalimlerden olurum."¹²⁴ dediği gibi derim.¹²⁵ Dolayısıyla Ebû Hanîfe'ye göre bir mü'mini tekfir etmek kolay bir iş değildir. İman ehli bir kimse ancak kendi beyanına dayanılarak tekfir edilebilir.¹²⁶ Kur'ân'ı te'vil ederek varılan bir takım hükümlerle bir mü'min tekfir edilemez.¹²⁷

c-Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker

Ebû Hanîfe, Hâricîlerin ideolojilerini zorla kabul ettirmeye yöneltileri ve Emevîlerin de kendi siyâsî iktidarlarının devamına hizmet eden fikrî akımlar dışında, hiçbir düşünceye hoşgörülü olmadığı bir dönemde yaşamıştır; Emevî iktidarının halk üzerindeki siyâsî otoritesini zayıflatabilecek

¹²¹ Maide, 5/118.

¹²² Şuara, 26/ 111.

¹²³ Şuara, 26/112-115.

¹²⁴ Hud, 11/31.

¹²⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebu Hanife Hayatuhu ve Asruhu-Arauhu ve Fikhuhu*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1997, s. 24.

¹²⁶ Ebû Hanîfe *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 27.

¹²⁷ Ebû Hanîfe *el-Fikhü'l-Ebsat*, s. 37-38;

her türlü fikrî düşüncenin gelişimini baskıladığı bu dönemde, Hâricîlerin kelâmî doktrinleri İslâm'ın inanç ilkeleri üzerinde önemli bir tehditti. İslâm'ın inanç ilkelerine yönelen fikrî tehditler sadece Hâricîlerle sınırlı değildi. Bu dönemde kaderi inkâr eden Kaderilerin yanı sıra İslâm'ı sadece imana indirgeyip, ameli gereksiz gören fikrî oluşumlar da vardı. Bu oluşumlar İslâm'ın ruhunu tehdit ediyor, İslâm'ın inanç, ibdet ve ameli yapısına zarar veriyordu.¹²⁸ İşte böyle siyâsî ve fikrî karmaşanın hâkim olduğu bir dönemde Ebû Hanîfe, İslâm akidesini Kur'ân'a ve Kur'ân'a aykırı düşmeyen hadislerle dayalı olarak savunmaya çalışmış ve İslâm'ın Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesinin uygulama biçiminin doğru bir örneğini ortaya koymuştur. Önemli öğrencilerini bu görevi yerine getirmek için İslâm'ın yayıldığı yeni bölgelere göndermiştir. Bunun bir sonucu olarak daha yeni İslâmiyet'le tanışma imkânı bulan bölgelerden biri olan Orta Asya'da Hanefî-Mâtürîdî düşünce çizgisi hâkim olmuştur. Ancak Ebû Hanîfe ve onun görevlendirdiği öğrencilerinin Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesinin gereği olarak ortaya koydukları bireysel çabaları dönemin siyâsî iktidarlarının engellemesiyle karşılaşmıştır. Bu uğurda karşılaşılan güçlükler ve daha da önemlisi, Ebû Hanîfe'nin gönderdiği öğrencilerinin bu uğurda öldürülmeleri Ebû Hanîfe'yi bu konuda daha temkinli davranmaya sevk etmiştir.

Ebû Hanîfe, Hâricîlere Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker yaptıkları için de karşı çıkmamıştır. Ebû Hanîfe, Hâricîlerin fayda yerine zarar getiren, hiçbir kural ve ilke tanımadan Müslümanları farklı kamplara ayırarak, din adına zulüm ve işkenceye dönüşen Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker anlayışlarına ve uygulama tarzlarına karşı çıkmıştır.¹²⁹ Ebû Hanîfe bu ilkenin yarar yerine zarar getirecek bir şekilde ehil olmayan cahil kimselerin vasıtasıyla uygulanmasını pek doğru görmemektedir. Nitekim Hâricîlerin Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker adı altında İslâm toplumunu gereksiz yere geren mesnetsiz çabalarına şahit olan Ebû Hanîfe, kendisine Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker'in ne olduğuna soran bir kimseye cevabı: "*Kişinin bir değerini Allah rızasına uygun olmayan bir iş yaparken gördüğünde onu nehyetmesi ve itaatı emretmesidir.*"¹³⁰ olmuş-

¹²⁸ İsa Doğan, *Mürcie ve Ebu Hanife*, s. 168.

¹²⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fikhu'l-Ebsat*, (Neş. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri), İstanbul, 1992, s. 39.

¹³⁰ el-Mekkî, el-Muvaffak, *Menâkibu'l-İmâm Ebî Hanife*, Beyrut, 1981; İsa Doğan, *Mürcie ve Ebû Hanife*, s. 171.

tur. Bu nedenle Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker'in yürütülmesi, bir bilgi birikiminin yanın da özel bir kapasite ve eğitim formasyonu da gerektirmektedir. Diğer bir deyişle bu iş güzel söze dayanan akli ve mantıki ilkeler doğrultusunda yürütülen ciddi bir iştir. Ebû Hanîfe de Hâricîlerin bu ilkeyi yanlış ve yersiz bir şekilde uygulamalarına ve İslâm toplumunda gereksiz yere gerginlik ve şiddet yaratmalarına karşı çıkmıştır.

Ebû Hanîfe'nin Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ilkesinin uygulanış biçiminde takındığı tavır ve ortaya koyduğu görüşleri, esasında Kur'ân'la uyumludur. Kur'ân bu ilkeyi, bir Müslümanın en önemli özelliği saymakla birlikte ne pahasına olursa olsun; kaba kuvvete ve şiddette dayalı olarak uygulanmasına izin vermemektedir. Kur'ân iyiliği emr ve kötülükten sakındırma konusunda belirli kriterler getirmiştir. Bu konuda Kur'ân'ın belirlediği ölçülerden biri Nahl sûresi 16/125. âyette bildirildiği üzere, hikmet ve güzel öğütle mücadele eder: *"Hikmetle ve güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel biçimde mücâdele et. Kuşkusuz Rabbin, işte yolundan sapanları en iyi bilen O'dur ve O, yola gelenleri de en iyi bilendir."*¹³¹ Bunun yanı sıra Ankebut sûresi 29/46. âyette de müşriklerle ilişkilerde ve onlarla olan tartışmalarda takip edilmesi gereken usul de belirtilmiştir: *"Kitâp ehliyle, (haksızlık edenleri dışında) en güzel tarzda tartışın ve deyin ki: "Bize indirilene de size indirilene de inandık. Tanrımız ve tanrınız biridir, biz de O'na teslim olanlarız."*¹³² Dolayısıyla *"Dinde zorlama yoktur; artık hak ile bâtil ayrılmıştır. Putları inkâr edip Allah'a inanan kimse, kopmak bilmeyen sağlam bir kulpa sarılmıştır. Allah işitendir, bilendir"*¹³³ âyetinde de vurgulandığı üzere *"Dinde zorlama yoktur."* hükmü, insanların olduğu her yerde geçerlidir. Zorlamaya ve baskıya dayalı olarak insanları ilâhî emirlere boyun eğdirmeye çalışmak, İslâm'ın özüyle bağdaşmamaktadır. Bu, insanın tabiatına da aykırı bir durum arz etmektedir. Bir Müslüman'dan beklenen isteyerek ve inanarak görev ve sorumluklarının bilincinde hareket etmesidir.

d-İmamet

Ebû Hanîfe doğru olanı söylemekten çekinmeyen hak ve hakikatten yana olan devrin en önemli bilim adamlarından biridir. Bu özelliğinin

¹³¹ Nahl, 16/125.

¹³² Ankebut, 29/46.

¹³³ Bakara, 2/256.

den dolayı Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde Emevîlerin yakın takibatına uğramış ve Hâricî zihniyetle karşı karşıya gelmiştir. Bu nedenle de Ebû Hanîfe, siyâsî otoriteyle karşı karşıya gelmemek için siyâsî ve politik konuları içeren meselelerde oldukça temkinli davranmıştır. Ancak bu durum Ebû Hanîfe'nin siyâsî ve politik konularda ne düşündüğünü tespit edemeyeceğimiz anlamına gelmemektedir. Her ne kadar Ebû Hanîfe, bu konuda oldukça temkinli davranmış olsa da, onun genel düşünce sisteminin hareketle ya da ortaya koyduğu diğer görüşlerinden yola çıkarak, onun siyâsî ya da politik görüşlerini tesbit edebiliriz.

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde Emevîler Hz. Ali evlâdını siyâsî bir rakip olarak görüyor ve onlara karşı her türlü baskı ve şiddeti uyguluyorlardı. Böyle bir siyâsî ortamda Ebû Hanîfe, haksızlıklara uğrayan ve baskı ve zulüm gören Ali evlâdına yakın ilgi göstermiştir. Nitekim Ebû Hanîfe, Zeyd b. Ali'nin isyanında Zeyd b. Ali'ye bizzat katılarak onunla birlikte Emevîlere karşı mücadele etmese de bu isyanın meşruiyetini savunmuş ve Zeyd b. Ali'ye maddî destek sağlamıştır. Bir anlamda Ebû Hanîfe, Ali evlâdını imamete lâıyk görmüştür. Ancak Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Beyt'e yakın durması, onun imametinin nasla Ehl-i Beyt'e verildiği, şeklindeki Şîa'nın imamet anlayışını kabul ettiği ya da imameyi Ehl-i Beyt'e ait bir hak olarak gördüğü şeklinde anlaşılmalıdır.¹³⁴

Ebû Hanîfe, hilafet meselesinde açık bir şekilde görüşlerini beyan etmemiş olsa bile başlangıçta halifenin Kureyşten olması gerektiği tezine destek vermiştir. Ancak Ebû Hanîfe'nin bu anlayışı desteklemesi, onun hilafeti bütünüyle Kureyş'e özgü bir hak olarak telakki ettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Ebû Hanîfe, Emevîlerin İktidarları döneminde İslâm toplumunun siyâsî alanda çeşitli fırka ve anlayışlara ayrıştığı ve bunun bir sonucu olarak, İslâm toplumunun siyâsî birliğinin bozulduğunun farkındadır. Bu nedenle Ebû Hanîfe, İslâm toplumunun siyâsî birliğini tekrar tesis edebilecek bir unsur olarak, ilk halife seçiminde bir denge unsuru olarak gözetilen, "halifenin Kureyşten olması" ilkesinin yararına inanmıştır ve bu yönde bir eğilim içinde olmuştur.¹³⁵ Nitekim Ebû Hanîfe'nin Emevîlere rağmen Zeyd b. Ali'ye destek vermesi ve yine Abbâsîleri başlangıçta desteklemesi onların Hz. Peygamber'in yakın akrabaları olmasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin Abbâsî halifelerinin

¹³⁴ M. Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 160-165.

¹³⁵ en-Nevbahti, Ebu Muhammed, *Kitâbu Firaki's-Şî'a*, İstanbul, 1931, s. 17.

den Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'a hitaben sarf ettiği: *"Allah'a hamdolsun ki bu hakkı Rasûlî Ekerm'in akrabasına nasib etti. Zalimlerin zulmünü bizden kaldırdı. Artık lisanımızla hakkı söyleyebiliyoruz. Allah'ın emri üzerine sana biat ettik. Kıyamete kadar sana verdiğimiz ahdi tutacağız. Allah Ta'âlâ bu işi Peygamberimizin akrabasından asla ayırmasın"*¹³⁶ şeklindeki sözleri esasında onun Hz. Peygamber'in yakın akrabalarına karşı hissettiği derin sevgi ve saygıyı göstermektedir. Dolayısıyla, Ebû Hanîfe'nin sadece bu sözlerinden hareketle onun Abbâsîlerin siyâsî iktidarına koşulsuz destek verdiği sonucuna varamayız. Her ne kadar Ebû Hanîfe başlangıçta Abbâsîlerin hilâfetinden hoşnut gibi gözüke de, daha sonraları, Abbâsîlerin, Emevî dönemini pek aratmayacak haksız uygulamaları onun bu tutumunda değişikliğe neden olmuş olabilir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin Ebû Ca'fer el-Mansûr'a: *"Sen hilâfet makamına geçtin. Hâlbuki ehli fetvâdan iki kişi bile senin hilâfetinde birleşmiş değildir. Hakikatte ise hilâfet mü'minlerin ictimâ ve meşveretiyle olur."*¹³⁷ dediği rivayet edilmektedir.

Ebû Hanîfe'nin Ebû Ca'fer el-Mansûr'a hitaben sarf ettiği bu sözleri de, esasında, onun yaşanan süreçte Abbâsîlerin hilâfetine desteğini geri çektiği ve halifenin İslâm toplumunun ya da İslâm toplumunun önde gelen âlimlerinin ortak kararıyla seçilmesi gerektiği düşüncesine meyyal olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe, her ne kadar Kureys'e mensup herhangi bir kimsenin halife olmasında ısrar etmese de Hâricîlerin herhangi bir kriter sunmadan dindar ve Müslüman olan sıradan bir kimsenin imam olabileceği şeklindeki düşüncelerine de katılmaktadır.

SONUÇ

Hâricîler, İslâm dünyasında siyâsî görüş ayrılıklarının neticesinde ortaya çıkmış ilk siyâsî fikir hareketidir. Nasları literal anlamına dayalı olarak yorumlayarak ortaya çıkan ve politik görüşleri istikametinde özgün bir kelâm doktrini de geliştiren ilk Hâricî topluluk, ideolojik ve fikrî bir hareket olarak ilk defa, Sıffîn savaşı esnasında ortaya çıkmıştır. Bu siyâsî ve fikrî hareket, başlangıçta Sıffîn savaşı esnasında gelişen hadiselerle yön vererek belirmeye başlamış ve gelişen siyâsî hadiselerle paralel olarak fikrî bir düşünce ekolüne dönüşmüştür. Ancak Hâricîlerin bir zihniyet

¹³⁶ el-Kerderî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut, 1981, s. 214.

¹³⁷ el-Kerderî, *a.g.e.*, s. 296.

olarak varlıkları, Hz. Osman'a karşı iç isyanlara, hatta Hz. Peygamber'in hayatta olduğu bir döneme kadar uzanmaktadır.

Netice itibarıyla bir zihniyet olarak ortaya çıkan Hâricî kelâm doktrinine ve Ebû Hanîfe'nin bu kelâmî anlayışına karşı tutumuna ilişkin olarak şunları söyleyebiliriz:

1 - Nehrevan Savaşı'nda Hâricîlerin nerdeyse bütün fertleri Hz. Ali tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ancak bir zihniyet olarak onların varlığı ortadan kalkmamış, o günden sonra daha da güçlenerek devam etmiştir. Tarihsel süreç içerisinde önemli bir potansiyele ulaşan bu zihniyet İslâm düşüncesinin seyrine yön veren ve İslâm toplumunu derinden etkileyen bir anlayış olmuştur.

2 - Hâricîler, Müslümanlar arasında sadece kendilerinin Kur'an'a bağlılık gösteren en doğru ve en ilkel topluluk olduklarına inanmışlardır ve kendilerini dinin tek hamisi olarak görmüşlerdir. İslâm toplumunda Kur'an'da belirlenen inanç esaslarına, imana dayalı olarak değil, imanun gereği olan amelin yerine getirilip getirilmediğine bağlı bir iman ve din anlayışı geliştirmişlerdir. Böylelikle de İslâm toplumunu mü'min ve kâfir şeklinde iki kutuplu hale getirmişlerdir. İslâm düşünce tarihinde herhangi bir günahından dolayı bir mü'mini tekfir eden ilk topluluk Hâricîlerdir.

3 - Hâricîler Kur'an'dan hareketle bir düşünce sistemi geliştirmekle birlikte kelâmî sayılabilecek fikir ve düşüncelerini siyâsî bakış açılarından arındıramamışlardır. Hâricîler daha çok İslâm öncesi yaşam koşullarından ve kültürlerinden kaynaklan dar anlayışlarından hareketle düz bir mantıkla fikir üretmişlerdir. Onların bu yöntem şekilleri de Kur'an'ı gereği gibi anlamalarında sorun oluşturmuş ve herhangi bir konuda Kur'an'ın maksadını aşan ve Kur'an'ın bütünlüğüyle pek uyum olmayan fikir ve düşünceler üretmelerine neden olmuştur. Hâricîlerin iman doktrinlerinde sadece va'id ayetlerini esas almaları, onları ameli, imanun bir parçası olarak görmelerine yol açmış ve kendi düşüncelerini benimsemeyenlere hoşgörü göstermelerini engellemiş ve büyük günah işleyen her mü'mini din dışına itmeleri sonucunu doğurmuştur.

4 - İslâm düşünce tarihinde Hâricîler üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak Hâricîlerin, ortaya çıkışlarından hemen sonra gerek içe kapalı bir topluluk haline gelmeleri gerekse de onlara ilişkin bilgi ve değerlendirmelerin daha çok bu topluluğa karşı anti tepki gösteren Sünnî ve Şii kaynaklardan derlenmesi, çoğu zaman onlara ilişkin sağlıklı bilgi-

lere ulaşmada engel olmuştur ve Hâricîliğin her yönüyle doğru bir şekilde anlaşılmasını güçleştirmiştir.

5 - “*Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker*”, esasında sosyal hayatta, bütün insanlığın huzur ve mutluluğuna hizmet eden ve temelini Kur'ân'dan alan bir ilkedir. Ancak bu ilkenin kendisi kadar uygulanış biçimi de önemlidir. Örneğin bir ekmeğe bıçağı, mutfakta kullanıldığında fayda sağlayan ve işleri kolaylaştıran bir alet iken, başka amaçlar için kullanıldığında ise zararlı bir silaha dönüşebilmektedir. Benzer bir şekilde bu ilke de liyâkatli ve ehliyetli olmayan kimselerin elinde topluma zarar getiren bir ilke şeklinde de uygulanmıştır. Hz. Peygamber ve ilk dört halife döneminde, bu ilkenin uygulanış biçiminde hiçbir sorunla karşılaşmadığı halde Hâricîlerle birlikte “*Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker*” ilkesi, inanç, ibadet, ahlâk ve diğer toplumsal konularda Müslümanlar'a iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma konusunda bir tavsiye olma özelliğinden sapıtırılmış daha çok mezhebî bir ideolojiyi diktede bir araç olarak kullanılmıştır.

6 - Ebû Hanîfe, fikrî ve siyâsî alanda bir çalkantının yaşandığı ve Hâricî zihniyetin İslâm'ın akidevî yönünü tehdit ettiği bir dönemde, Kur'ân'a ve Kur'ân'a aykırı düşmeyen hadislerle dayalı olarak ortaya koyduğu görüşleriyle, Ehl-Sünnet'in öncülerinden biri olmuştur. Ebû Hanîfe, Kur'ân'ın özüne vakıf olan ileri görüşlü bir bilim insanı olarak, Hâricîlerin akidevî görüşlerinin dinin özüyle pek bağdaşmadığını, Kur'ân'a ve hadislerle dayalı olarak ortaya koymuş ve Hâricî mantığını bir ölçüde zayıflatmıştır. Ebû Hanîfe, Hâricîlerin din adına yürüttükleri Emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker faaliyetlerinin de Kur'ân'ın önerdiği bir yöntemden uzak olarak uygulandığını ileri sürmüştür. Hâricîlerin dar görüşlü anlayışlarının ürünü olan yöntem ve uygulama biçimlerini reddetmiştir.

7 - Ebû Hanîfe'nin büyük günah işleyenlerin durumuna ilişkin düşünceleri ise ne Hâricîler gibi dinden dışlayan indirgemeci bir anlayışı esas almaktadır ne de Mürcie de olduğu gibi günah işlemeyi mübah sayan bir anlayış istikametinde ortaya konulmuştur. Ebû Hanîfe, işlenen Büyük günah'ın, sahibini, dinden çıkardığını söylememekle birlikte, işlenen günahların karşılıksız kalmayacağı görüşündedir. Ebû Hanîfe, imanın amel olduğu görüşünde değildir. İman ile amel birbirinden ayıran ancak Kur'ân'ın ruhuna uygun olarak amelin gerekliliğine ve önemine vurgu yapan bir iman anlayışına sahiptir.